

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 24:2 (2019), SS. 45-79.

Makale Gönderim Tarihi: 25.08.2019 Makale Kabul Tarihi: 15.10.2019

Araştırma Makalesi

BOYUTLARI VE FAİLİ İTİBARIYLA KUR'AN'DA TOPLUMSAL DEĞİŞİM*

Hanifi İNCE**

Öz

Değişim gözlenebilen en önemli toplumsal olgulardan biridir ve insan yaşamı ile ilgili olduğundan onu yakından ilgilendirmektedir. Dolayısıyla toplumların geçirmekte oldukları değişim boyutları önemlidir. Sosyoloji bilimi toplumların geçirmekte oldukları değişimin boyutlarını tespit etmeye çalışarak insanlığın değişim yasalarını keşfetmeyi amaçlamışlardır. Bu anlamda Kur'an hitabını tüm insanlığa yöneterek insanlığı ortak evrensel bir ilke olan tevhide çağırmakta böylece hukukun üstünlüğüne vurgu yapmaktadır. Değişim olgusunun insan yaşamını doğrudan etkilemesi ortaya çıkan-çıkacak olan değişimin failini de önemli kılmaktadır. Değişimde sosyal yapının veya aktörün önemi üzerinde durulmasına rağmen Kur'an toplumların değişimlerini kendi özleriyle ilgili olduğu vurgulamakta; böylece insanı edilem kılan determinist ve kaderci anlayışları dışlamaktadır. Değişimin önemli aktörü toplumun kendisi iken bu aktörü harekete geçirici güç olarak risalet, bilgi ve inanç birlikteliği de önem arz etmektedir. Çünkü toplumlar kendilerine sunulan bilgilerden değerliliğine inandıklarının istedikleri yönde ve şekilde bir değişime uğramaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Değişim, Kur'an, Boyut, Fail, Bilgi, Resul.

Social Change in Quran With its Dimensions and Agent

Abstract

Change is one of the most important social phenomena that can be observed and it closely concerns humans as it is about human life. So, the dimension of the social changes is important. As

Atf: İnce, Hanifi. "Boyutları ve Faili İtibarıyla Kur'an'da Toplumsal Değişim". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24:2 (2019): 45-79.

* Bu makale, "Kur'an'da İnanç Tercihlerinin Toplumsal Değişime Etkisi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ/Türkiye, 2019).

This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The Effect of Belief Preferences on Social Change in the Koran" (PhD Dissertation, Fırat University, Elazığ/Turkey, 2019).

** MEB, İMKB Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni /ELAZIĞ (h_hanifi_i@yahoo.com)

a science, sociology aims to discover the laws of human change by trying to determine the dimensions of the changes that societies experience. In this sense, Quran addresses all humanity and calls the humanity for tawhid, a universal principle, and so stresses the superiority of law. The fact that change phenomenon affects human life directly makes the agent of the change important, as well. Although social structure and the agent are emphasized in change, Quran dwells upon the fact that the changes of the societies are related to their essence; thus, it excludes the determinist and fatalistic understandings that render the human passive. While the important agent of change is the society itself, togetherness of risalat, knowledge and faith is important as the power to trigger this agent. This is because the societies undergo a change in a direction and manner required by the knowledge that they take as worthy.

Key Words: Change, Quran, Dimension, Agent, Knowledge, Prophet.

Giriş

Yunan filozoflarından Herakleitos "bir nehirde iki defa yıkanılmaz" diyerek¹ dünyada her an gerçekleşen değişim olgusuna dikkat çekmiştir. Değişmeyen, içerisinde değişimin olmadığı bir toplum yoktur. Bütün toplumlar yavaş veya hızlı olarak değişime konu olmaktadır. Toplumların değişim yönü içerisinde yaşayan insanları doğrudan ilgilendirdiği için yaşanan değişimin boyutu önemli olmuştur. Yaşanan değişim sadece belirli bir bölge ile sınırlı olduğunda sadece belirli bir insan grubunun yaşamını ilgilendirirken, tüm insanlığı ilgilendirecek bir değişim tüm toplumların dikkatini çekecektir.

Sosyologlar toplumlardan meydana gelen değişimi anlamaya çalışıp değişimin yasalarını keşfetmek, belirlemek istemişlerdir. Ancak tüm toplumlara şamil kılınabilecek bir değişim yasasından söz etmek mümkün değildir. Bu anlamda Kur'an'ın evrensel dilinin en önemli göstergesi olan tevhit tüm insanlığa yapılan ortak çağrısı ifade etmekte Kur'an "ey insanlar" hitabıyla toplumları büyük bir değişime davet etmektedir. Onun çağrısı şirk karanlığında kalıp hukukun üstünlüğünü yok sayarak, kutsallar adına sömürülen tüm toplumlara yönelik olmuştur. İnsanın bulunduğu mekânı yaşanabilir kılması hukukun ve ahlaki olanın kabulüne bağlıdır.

Toplumsal yapıda meydana gelecek değişimde failin yapı mı yoksa aktör mü olduğu konusu tartışmalara neden olmuştur. Sosyologlardan bir kısmı yapıyı fail olarak ön plana çıkarırlarken diğer bir kısmı ise aktörü fail olarak ön plana çıkarmaktadırlar. Ancak son dönemlerde ise yapı-aktör birlikteliğinin değişimde etkili olduğu belirtilmiştir. Toplumsal değişimde yapının ön plana çıkarılması aktörü edilgen kılmakta iken aktöre yapılan vurgu yapının görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Kur'an özellikle müşrik toplumların "atalarını

¹ Mustafa Aydın, *Değişim Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2015, s. 16.

takip etme" psikolojisine dayanarak değişimde yapının önemine vurgu yapmakta yapıyı görmezden gelmemektedir. Ancak aklını, duyu organlarını kullanarak afaktaki ve enfüsteki ayetleri, ayrıca ilahi mesajları okuyanlar sosyal yapının dayatmaarına karşı gelebilecekleribi söyleyerek aktörün etkinliğini de vurgulamaktadır.

1. Toplumsal Değişim

Toplumlarda gözlenebilen en önemli olgulardan biri değişimdir. Değişmeyen içerisinde değişim olmadığı bir toplum yoktur. Her toplum sahip olduğu dinamik yapısından dolayı her an değişmektedir. Bu anlamda değişim; bir halden başka bir hale geçiş² anlamına gelmektedir. Toplumsal değişim ise; sosyal ilişki ağlarında, sosyal kurumlardave değerlerde meydana gelen; sürekli ve köklü değişimi ifade etmektedir.³ Sosyal ilişki ağlarının, toplumsal kurumların ve değerlerin değişimi toplumsal yapıda meydana gelen değişimi anlatmaktadır.⁴

1.1. Toplumsal Değişimin Boyutları

Toplumsal değişimin boyutlarıyla ilgili olarak büyük, küçük ve orta olmak üzere üç teorigeliştirilmiştir. Büyük boy değişim teorileri tüm insanlığın değişim yasalarını belirlemeye çalışırken,⁵ orta boy değişim kuramları ulusal sınırlar içerisinde meydana gelen değişimleri konu edinmektedir.⁶ Küçük boy değişim teorileri ise grup veya bireylerde meydana gelen değişimlerden bahsetmektedir.⁷

Büyük boy değişim kuramları toplumlarda meydana gelecek olan değişim ile ilgili olarak dört teori geliştirmişlerdir. Bunlar; organizmacı, evrimci, modernleşmeci ve diyalektik olarak ifade edilen teorilerdir.

Organizmacı kuram toplumlari canlı oranizmalar gibi doğan, büyüyen ve ölen bir yapıda ele almaktadır. Nasıl ki canlı varlıklar doğar, büyür ve ölürlerse toplumlarda doğar, büyür ve ölürler. Toplumlari sürekli olarak doğum ve ölüm arasında gelip gitmelerden dolayı bu teori "yükseliş çöküş" kuramı olarak isimlendirilmiştir.⁸ Bu kuramın önemli temsilcileri İbn Haldun, A. Toynbee, Spengler ve Danilesky'dir.

² İsmail Doğan, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Pegem Akademi, Ankara, 2012, s. 340.

³ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 329; Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s. 22.

⁴ Mahmut Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 189.

⁵ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2002, s. 49.

⁶ Sami Güven, *Toplumbilim*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1999, s. 225.

⁷ Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 49.

⁸ Celaleddin Çelik, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 27.

A.Comte, H.Spencer, M.Weber ve E.Durkheim gibi önemli temsilcileri olan "Evrimsel teoriye" göre⁹ toplumlar için sürekli bir ilerleme söz konusudur. Bu kuramda değişim daima ileriye doğru, yani ilkel olandan gelişmiş olana doğru bir çizgi izlemektedir.¹⁰ Geriye doğru bir seyir, gidiş söz konusu değildir.¹¹ Nötr bir yapıya sahip olan yani bir yön belirtmeyen değişim kavramı Evrimsel modelde bir yön ifade etmektedir.

Karl Marx "diyalektik" teorisinin en önemli temsilcisidir.¹² Diyalektik; varlıkların bünyelerinde zıtlıkları taşımaları ve bu zıtlıkların çatışmaları anlamında kullanılmıştır.¹³ Bu yaklaşıma göre toplumlarda tez ile antitez arasında sürekli bir çatışma vardır ve bu çatışma sentez şeklinde bir değişimi doğuracaktır.¹⁴ Marx'a göre insanlık tarihi "sınıf mücadelelerinin tarihidir" ve sınıflar arasında daima bir çatışma söz konusudur. Sınıflar arasında meydana gelen mücadele evrimsel bir dönüşüm veya yıkım ile sonuçlanan değişimin de temelini oluşturur.¹⁵ Bu teoriye göre değişim düz bir çizgide çatışma sonucu meydana gelir. Meydana gelen değişim, ilkel kominizm, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist toplum şeklinde ortaya çıkar.¹⁶

Modernleşmeci teoriye göre sosyal değişim; Batı'ya özgü, akla ve pozitivizm'e dayanan bir yapıya sahiptir.¹⁷ Modernleşmeci kuram kapitalist ekonomiye geçmemiş, fakir kalmış bundan dolayı da geri kalmışlık anlamında üçüncü dünya ülkesi olarak anılan ülkelere bir model olarak geliştirilmiştir. Bu kuram Batı'nın kendi dışında kalan toplumlara karşı olan bakış açısını da ortaya koymaktadır.¹⁸ Modernleşmeci kuram dünyayı kapitalist "merkez Ülkeler" ve kapitalizme geçmemiş, fakir "çevre ülkeler" olarak sınıflandırmaktadır. Teori kapitalist merkez ülkeler model olarak gösterilmektedir. Bu kurama göre Batı, kapitalizmin merkezi konumunda modern olanı temsil ederken gelişmek ve değişmek isteyen ülkelerin Batı'nın geçtiği süreçlerden geçmesi gerekmektedir.¹⁹

⁹ Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 49.

¹⁰ Aydın, *Değişim Sosyolojisi*, s. 94.

¹¹ Çelik, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, s. 30.

¹² George Ritzer, *Sosyoloji Kuramları*, Çeviren: Himmət Hülür, De ki Sosyoloji Basım Yayın, Ankara, 2013, s. 46.

¹³ Mustafa Erkal, *Sosyoloji (Toplum Bilimi)*, Der Yayınları, İstanbul, 1993, s. 29.

¹⁴ Mustafa Erkal ve diğerleri, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul 1997, s. 92.

¹⁵ Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Çeviren: Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 38.

¹⁶ Karl Marx, *Kapital Ekonomi Politikin Eleştirisi*, Çeviren: Mehmet Selik-Nail Atılğan, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s. 400- 700, Ayrıca bkz: Abdurrahman Kurt, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, s. 37.

¹⁷ İsmail Coşkun, *Modernleşme Kuramı, Din Sosyolojisi*, Dora Basım Yayın, Bursa, 2011, s. 95.

¹⁸ Çelik, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, s. 37.

¹⁹ İsmail Coşkun, "Modernleşme Kuramı Üzerine", *Sosyoloji Dergisi*, c. III, Sayı 1, İstanbul, 1989, s. 289, 295.

¹⁹ Necdet Subaşı, *Din Sosyolojisi*, Dem Yayınları, İstanbul, 2014, s. 174.

Orta boy değişim kuramları ulusal sınırlar içerisinde yer alan "belirli bir toplum"²⁰ üzerinde yaptığı çalışmalarla değişim olgusunu açıklamaya çalışmışlardır. Bu kuramlar, tüm insanlığın değişim yasalarının tespitinin bu gün itibarıyla imkânsız olduğunu belirtmektedirler. Ulusal sınırlar içerisinde meydana gelen iç göç, kentleşme, demografik değişimler, toplumsal tabakalaşmalar vb. konuları merkeze almışlardır.²¹

Orta boy değişim teorileri içerisinde ele alınan iki kuram vardır. Bunlar, yapısal-işlevsel ve çatışmacı kuramlardır. T. Parsons, R. K. Merton, W. Ogburn, W. Buckley, E. Tiryakiyan bu kuramın temsilcileri arasında gösterilmektedir.²² Yapısal-işlevselci kuram Amerikalı sosyologlar tarafından geliştirilmiş bir kuramdır.

Yapısal-işlevselci kurama göre toplum öğelerden meydana gelir ve her bir öğe toplumun uyumunu sağlamak için belli işlevlere sahiptir.²³ Burada işlevler yapıları meydana getirirler.²⁴ Bu kurama göre toplumu oluşturan öğeler işlevsel olarak bir biriyle uyum halinde belli bir sistemsel bütündür. Dolayısıyla bu bütünsel sosyal sistemde bir düzen vardır. Tabii ki sosyal düzenin olduğu bir toplumda normlar ve değerler önemlidir. Değerler, normlar ve semboller arasında bir tutarlılık mevcuttur²⁵ ve normlar, değerler, ilkeler etrafında bir araya gelen toplumda aynı zamanda bir bütünleşme de meydana gelir.²⁶

Çatışmacı teoride, büyük boy değişim kuramlarından diyalektik kuramın en önemli temsilcisi olan Marx'ın düşüncelerinden etkilenerek oluşturulan bir kuramdır. Yapısal-işlevselci kuramda var olan ahengin aksine bu teorinin temelinde çatışma vardır.²⁷ Bu kuramın önemli temsilcileri arasında, D. Riesman, J. Rex gösterilebilir.²⁸

Küçük boy toplumsal değişim kuramı grupsal ve bireysel olarak ikiye ayrılmaktadır. Grupsal kuram "sosyal psikoloji" tarafından geliştirilmiştir. Bu teoriyi benimseyenler değişimi ya grubun değişimi ya da grup yoluyla bireyde meydana gelen değişim olarak iki şekilde ele alırlar. Bireysel kurama göre ise toplumsal değişimin temelinde birey vardır. Bireyin değişimi toplumun değişimini sağlayacak temel etkidir.²⁹

²⁰ Güven, *Toplumbilim*, s. 225.

²¹ Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 153

²² Sezgin Kızılcılık, *Sosyoloji Teorileri*, Yunus Emre Grafik ve Tasarım Yayıncılık, Konya, 1994, s. 9.

²³ Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 46.

²⁴ Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 153.

²⁵ T. Parsons-R. F. Bales ve E. A. Shils, "Working Papers in the Theory of Action", *The Free Press*, Glencoe, 3, 1953, s. 54-55.

²⁶ Kızılcılık, *Sosyoloji Teorileri*, s. 11.

²⁷ Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 185.

²⁸ Kızılcılık, *Sosyoloji Teorileri*, s. 17.

²⁹ Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 203-206.

1.2. Kur'ân'da Toplumsal Değişimin Boyutları

İster beşeri isterse ilahi kaynaklı olsun dinlerintemel amacı toplumlarda yönde bir değişim meydana getirmektir. Dinlere ait olan bu amaç Kur'ân'ında temel hedefidir. Kur'ân'ın meydana getirmek istediği değişimin boyutunun tespiti önemlidir. Kur'an tüm toplumların değişim yasasından mı bahsetmekte yoksa sadece indirildiği coğrafyada belirli bir zaman ve mekâna has değişimi mi hedeflemektedir.

Kur'an'daki "ey insanlar"³⁰ ve "ey iman edenler"³¹ şeklindeki hitaplardan kastın Mekke ve çevresinde yaşayanlar olduğunu belirtenler³² Kur'an'ın evrensel boyutunu kabul etmemektedirler. Kur'ân'ın son ilahi kitap, Peygamber'in (as) son resul olması onun oluşturmak istediği değişimin tüm insanlığa yönelik olmasını gerektirmektedir. Bu açıdan Kur'ân'ın meydana getirmeyi istediği değişimin boyutunu "büyük boy" olarak nitelendirebiliriz. Nitekim Kur'an "ey insanlar"³³ hitabıyla çağrısının tüm insanlara yönelik olarak yapmaktadır. Nitekim Taberî'ye göre söz konusu ayetteki hitap insanların tamamıdır ve söz konusu ayet sadece bir kısım insanlar için indirilmiş değildir.³⁴ İnsanoğlunun Âdem'e nispet edilmesinden yola çıkarak Kur'ân'da yer alan "Ey Âdemoğulları"³⁵ şeklindeki seslenişler de ilahi mesajın büyük boy bir değişimi hedeflediğini ortaya koymaktadır.

Kur'an'ın meydana getirmek istediği değişimin büyük boy olarak nitelendirilmesine işaret eden ayetlerden biri de Sebe sûresi 28. ayetidir. Bu ayet Peygamber'in (as) "tüm insanlığa müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderildiğini"³⁶ belirtmektedir. Maturidi'ye göre bu ayet Peygamber'in (as) Arap ve Acem tüm insanlara gönderildiğini göstermektedir. Nitekim onun risaleti diğer bazı elçiler gibi sadece kendi kavmiyle sınırlı değildir.³⁷

Kur'an'ın meydana getirmek istediği değişimi belirli bir zaman ve mekân ile sınırlı olduğunu ifade edenler En'âm suresi 92. ayetini de delil göstermektedirler.³⁸ Ancak En'âm suresi 92. ayette geçen "Ummu'l-kura ve çevresindekileri uyarman için sana indirdiğimiz..." ifadesindeki "Ummu'l-

³⁰ A'raf, 7/158.

³¹ Nisâ, 4/136.

³² Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Tarihsel Bir Hitap Oluş Keyfiyeti", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Güz 2006 (59-77), s. 61.

³³ A'raf, 7/158.

³⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Camiu'l-Beyan Fi Te'vili'l-Kur'ân*, Tahkik: Abdullah b. Abdu'l-Muhsin At-Turki, Daru'l-Hicr, Kahire, 2001, c. X, s. 498.

³⁵ A'râf, 7/26-27.

³⁶ Sebe, 34/28.

³⁷ Ebu Mansur Maturidi, *Te'vil'atu'l-Kur'ân*, Daru'l-Mizan, İstanbul, 2005, c. VIII, s. 447.

³⁸ Öztürk, "Kur'an'ın Tarihsel Bir Hitap Oluş Keyfiyeti", s. 60.

Kura"dan kasıt Mekke; "*çevresindekilerden*" kasıt ise tüm insanlıktır.³⁹ Maturidi'ye göre ise ayette "*ummu'l-kura*" denmesinin nedeni insanların namaz kılarken oraya dönmeleri ve hac için bu şehre gelmelerindedir.⁴⁰ Dolayısıyla ayet her ne kadar "*Mekke ve çevresi*" ifadesini kullansa da bu mekân tüm insanların kendisine yöneldiği ve dünyanın farklı yerlerinden insanların hac için geldikleri yer olduğu için aslında hitap tüm insanlardır.

İlahi mesajların evrensel bir boyut taşımayıp sadece Peygamber'in (as) yakın çevresiyle sınırlı olduğunu ifade edenlerin gösterdikleri bir başka delil de "*aşiretini ve akrabasını uyar*"⁴¹ ayetidir. Ancak Peygamber'in (as) kendi aşireti ve yakınında olmayan Yahudi ve Hıristiyanlara da tebliğ faaliyetinde bulunduğu bilinmektedir. Zemaşeri'ye göre söz konusu ayet tebliğ faaliyetlerinin başlangıç noktasına işaret etmektedir. Nitekim tebliğ faaliyetine önce akrabadan başlamak daha öncelikli iken akraba olmayanların uyarılması ise bundan sonra olacaktır. Nitekim riba tüm Müslümanlar için haram kılınmışken Peygamber (as) ribanın kaldırılmasına da amcası Abbas'ın yani yakın akrabadan birinin riba alacaklarından başlamıştır.⁴² İbn Kesir'e göre de bahsi geçen ayette yapılan uyarının özel olması hitabın genel olmasına engel değildir. İbn Kesir Kur'ân'ın bu konudaki diğer ayetlerine de atıfta bulunarak Kur'ân'daki uyarıların tüm insanlara yapıldığını ifade etmektedir.⁴³

Kur'ân'ın Ehl-i Kitap üzerinden Allah'a şirk koşan tüm toplumlara yaptığı "*Allah'tan başkasına kulluk etmemek, Ona hiçbir şeyi ortak koşmamak, Allah'ın hemen altında bazılarımızın bazılarımızı rabler edinmemesi ortak kelimesinde buluşalım*"⁴⁴ hitabı tevhit ilkesinin evrenselliğine ve tüm insanlığa yapılan ortak bir çağrı olduğuna yapılan önemli bir vurgudur. Nitekim Kur'ân'da kıssaları anlatılan resullerin çağrılarının da tevhit ilkesine olması ve kavimlerini şirk konusunda uyarmaları da bu duruma işaret etmektedir.⁴⁵

Kur'ân'da geçen "*âlemin*" ifadeleri onun meydana getirmek istediği değişimin belli bir ulus veya coğrafya ile sınırlı olmadığını önemli bir delilidir. Erkan Yar "*âlemin*" sözcüğü ile ilgili yaptığı çalışmada kelimeyi Kur'ân bağlamında ele almış ve kavramın Kur'ân'ın evrenselliğini ifade ettiğini belirtmiştir. Ona göre; Kur'ân'ın uyarıcı ve zikir olması ve Peygamber'in (as)

³⁹ Taberi, *Camii'l-Beyan Fi Te'vili'l-Kur'ân*, c. IX, s. 403.

⁴⁰ Maturidi, *Te'vil'atu'l-Kur'ân*, c. V, s. 44.

⁴¹ Şu'arâ, 26/214.

⁴² Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer Zemaşeri, *El-Keşşaf An Hakaihi Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut/Lübnan, 2009, c. XIX, s. 772.

⁴³ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Tahkik: Komisyon, Mektebetu'l-Evladi ŞeyhuLi't-Turasi, Japonya/El-Yabani, 2000, c. 6, s. 165.

⁴⁴ Âl-i İmran, 3/64.

⁴⁵ En'âm, 6/74; Ankebut, 29/17.

"âlemlere rahmet olarak gönderilmesi"⁴⁶ de ilahi mesajların evrenselliğine işaret etmektedir. Nitekim Allah kendinden bahsederken "âlemlerin rabbi" olduğunu belirtmesi, ayrıca "hamdın âlemlerin rabbine"⁴⁷ yapılması da Kur'ân'ın evrenselliğini göstermektedir.⁴⁸

2. Toplumsal Değişimi Etkileyici Bir Güç Olarak Bilgi-Fail İlişkisi

Toplumsal değişim ile ilgili önemli konulardan birisi de değişimin faili ile ilgilidir. Toplumsal değişimde failin "yapı" veya "aktör" olduğu konusu tartışmalıdır. Toplumsal değişimde "sosyal yapının" faili olduğunu belirtip aktörün, yapının çizdiği sınırlar içinde hareket ettiğini ve onun dayatması altında olduğunu düşüneneler olduğu gibi sosyal değişimde failin "aktörün" olduğunu belirtip eylemin yapıdan önce geldiğini söyleyenler de olmuştur.⁴⁹ Sosyal değişimde yapının fail olması bireyin veya toplumsal sınıfın yapının belirlediği sınırların dışına çıkamaması anlamına gelmektedir. Aktörü değişimde ön plana çıkaran yaklaşımlarda ise yapının etkinliği ihmal edilmekte ve değişim aktörle ilişkilendirilmektedir. Toplumsal değişimin faili konusunda ortaya çıkan bu iki teori Giddens, Bourdeu ve Bhaskar gibi düşünürler tarafından birleştirilmiştir. Bu anlayışa göre ise toplumsal değişimde hem yapı hem de aktör etkilidir.⁵⁰

Toplumsal yapı; toplumu oluşturan birçok öğenin karşılıklı ilişkilerinden meydana gelmiş bir bütündür.⁵¹ Birey bir toplumda dünyaya gelmekte toplumsallaşma yoluyla sosyal yapıya ait olan maddi ve manevi mirası edinmektedir. Bu anlamda sosyal yapı birey ve toplumun davranışları etkilemektedir. Birey aileden başlayarak sosyal yapıya ait olan değerleri edinmekte ve bu değerlere karşı geldiğinde toplumdan uzaklaştırılma tehdidiyle karşı karşıya kalmaktadır.

Birey içerisinde bulunduğu sosyal yapı ile derin bir ilişki içerisinde. Nitekim bireyin "ataların izinden gitmesi"⁵² bu durumu açıkça göstermektedir. Toplumsal yapının baskısı altında kalan toplumlar karşılaştıkları bilginin doğruluk

⁴⁶ Enbiyâ, 21/107.

⁴⁷ Fatıha, 1/1.

⁴⁸ Erkan Yar, "Kur'ân'da "Âlemîn" Sözcüğünün Toplum dil bilim Açısından Çözümlemesi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2016, c. VIII, sayı: 16, s. 584-602, 591-595.

⁴⁹ Engin Yıldırım, "Anthony Giddens'in Yapılanma Teorisi", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 1999, s. 25-44; İbrahim Yücedağ, "Yapı-Eylem Düalizminden Toplumsal Alanlar Teorisine", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (<http://sbe.gantep.edu.tr>) 2011 10(4):1475 -1491, s. 1476.

⁵⁰ Lütfi Sunar, *Değişim Sosyolojisi Kavramlar, Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Nobel Yayınları, Ankara, 2018, s. 14-15.

⁵¹ Çelik, *Kur'ân'da Toplumsal Değişim*, s. 62.

⁵² Bakara, 2/170-171; Mâide, 5/103-104.

ölçüsünü genellikle *"atalarından işittikleri"*⁵³ ile sınırlamaktadırlar. Atalarının sünneti genellikle toplumlar için üzerinde gidilmesi, takip edilmesi gereken bir yol olarak görülmektedir. Nitekim yapının etkisi altında davranış sergileyenler gayri ahlaki tutumlarının meşruluğunu da atalarına dayandırmaktadırlar. *"Biz atalarımızı böyle bulduk"*⁵⁴ ifadesi onların eylemlerinin psikolojik ve sosyolojik temellerini bizlere sunmaktadır. Toplumu oluşturan bireyler genellikle içerisinde buldukları sosyal yapının dayattığı inanç ve davranış kalıbını sorgulamadan ona tabi olmakta böylece çoğunluğa uymanın meydana getirdiği psikolojik ve sosyolojik rahatlığı üzerinden varlıklarını devam ettirmektedirler. Buldukları olumsuz toplumsal yapıyı değiştirecek bilgiler kendilerine gelmesine rağmen onlar *"atalarının izlerini yolun takipçileri olacaklarını"*⁵⁵ ifade etmektedirler.

Toplumsal yapı ürettiği inanç yoluyla bireyi tüm boyutuyla kuşatmakta; bu inancın tüm boyutları sosyal yapıyı etkilemektedir. Nitekim müşrik toplum kendilerine gelen elçilere atalarının taptıklarına tapınmayı bırakmayacaklarını ifade ederek toplumsallaşma yoluyla elde ettikleri inançlarına bağlılıklarını dile getirmişlerdir.⁵⁶ Onlar atalarının tapındıkları putlara ibadet ederken de onların mirasından ve sosyal yapının kendi eylemlerini belirleme gücünün etkisinden kurtulamamışlardır.⁵⁷

Olumsuz toplumsal yapı sadece kendi varlığını devam ettirmekle kalmamakta bu yapı üzerinde oluşabilecek her türlü tehdide karşı da sosyal dayatmalarda bulunmaktadır. Kur'ân bu durumu böyle toplumlara gönderilen elçiler özelinde anlatmaktadır. Nitekim Salih (as), Şuayb (as) ve Nuh (as) müşrik inancı çerçevesinde meydana getirilen olumsuz sosyal yapıyı değiştirmek için ilahi ilkeler ile geldiklerinde toplum bunlara karşı çok sert tepki vermiştir. Risalet öncesinde toplum tarafından saygı duyulup sevilen bir kişi olan Salih (as) topluma tevhit ilkesini tebliğ ettiğinde kuşku duyulan bir kişi olarak görülmüştür.⁵⁸ Şuayb (as) ise tebliğe başladığında kendisine inananlar ile birlikte şehirden atılmak ile tehdit edilmiştir.⁵⁹ Nuh (as) da kavmi tarafından tehdit edilmiş ve atalarının inancına aykırı çağrısını sonlandırmaması durumunda taşlanacağı belirtilmiştir.⁶⁰

Sosyal yapının insan üzerindeki etkisine Ali Şeriatî de işaret etmektedir. Birey Şeriatî'nin "dört zindan" olarak isimlendirdiği zorlayıcı güçlerin etkisinden

⁵³ Kasas, 28/36.

⁵⁴ A'râf, 7/28.

⁵⁵ Bakara, 2/170.

⁵⁶ A'râf, 7/70.

⁵⁷ Enbiyâ, 21/53.

⁵⁸ Hûd, 11/62.

⁵⁹ A'râf, 7/88.

⁶⁰ Suarâ, 26/116.

kurtulabildiği oranda özgür bir varlık olabilmektedir.⁶¹ İnsan doğa, tarih, toplum ve kendinin zindanında mahkum kalarak hakikate ulaşma yolunda bilincini ve özgürlüğünü yitirebilir. Şeriatî'ye göre insanın sosyal yapı tarafından kendisine dayatılan zindanlardan kurtulması mümkündür.⁶² Bireylerin veya toplumsal bir grubun sosyal yapıdan tamamen bağımsız olarak düşünce ve davranış geliştirmeleri olanaksızdır. Ancak birey tamamen toplumsal yapı tarafından şekillenen bir varlık da değildir. Özgür irade sahibi insan toplumsal değişimin merkezinde yer alırken aynı zamanda bu yapının dönüşümünde de etkilidir.⁶³ Nitekim Allah'ın, atalarının izinden giderek sosyal yapının zorlayıcı etkisi altında inanç ve davranış geliştirenleri "*şayet onlar doğru yolda değillerse de mi? Onların yoluna tâbi olacaksınız*"⁶⁴ şeklinde düşündürmeye çalışması sosyal yapıdan bağımsız bir davranış geliştirilebileceğinin en önemli göstergesidir.

Toplumsal değişimde yapının tek fail olarak gösterilmesi de doğru değildir. Nitekim sosyal değişimde aktörlerin etkinliği de önemlidir. Allah toplumların hem olumlu hem de olumsuz yönde değişimlerinde aktörlere ve aktörler tarafından toplumlara sunulan ilkelere dikkat çekmektedir. Bu anlamda toplumda olumlu yönde bir değişim gerçekleştirilmesi için Allah, elçi ve ilahi mesajlar göndermektedir. Kur'an'ın, insanları tevhit inancına davet ederken Yahudi ve Hıristiyanların da saygı duydukları İbrahim'in (as) ismini anması, aktörün olumlu yönde meydana gelecek değişimdeki etkinliğine işaret etmektedir. "*İbrahim'in milletine uyulması*"⁶⁵ yönündeki mesajda olumlu yönde meydana gelecek olan değişimde aktörün önemine vurgu yapmaktadır.

Kur'an olumsuz yönde meydana gelen değişimin faili olarak da aktöre işaret etmektedir. Bu durumun en önemli figürlerinden birisi Firavun'dur. Nitekim o elinde bulundurduğu güç ile toplumsal yapının olumlu yöndeki değişimine engel olmuştur. Toplumsal yapının oluşmasında aktörün belirleyiciliğine gösteren bir başka örnek ise Kur'an'da "tâbi olanlar" ile "tâbi olunanlar" şeklinde bahsedilen iki grubun varlığıdır. Bu anlamda Kur'an toplumsal yapının oluşmasında tâbi olunanların etkin rol oynadıklarını ortaya koymaktadır.⁶⁶ Nitekim cehennemlikler toplumun önde gelenlerine itaat ettiklerini ve bundan dolayı yollarından saptıklarını ifade edeceklerdir.⁶⁷ Kur'an hesap gününden bahsederken "*herkesin imamları/önderleriyle çağrılacağını*"⁶⁸

⁶¹ Ali Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, Çeviren: Hüseyin Hatemi, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997, s. 11-12.

⁶² Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, s. 54.

⁶³ Sunar, *Değişim Sosyolojisi Kavramlar, Kuramlar ve Yaklaşımlar*, s. 15.

⁶⁴ Bakara, 2/170-171; Mâide, 5/103-104.

⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/95.

⁶⁶ İbrahim, 14/21.

⁶⁷ Ahzâb, 33/67.

⁶⁸ İsrâ, 17/71.

belirterek toplumsal yapının şekillenmesinde aktörlerin etkinliğine dikkat çekmektedir.

Toplumların değişiminde yapı ve aktörün etkinliği kadar ilkelerin önemi de Kur'ân'da vurgulanmaktadır. Bu anlamda ilkeler faili harekete geçirecek önemli bir gücü ifade etmektedir. Allah'ın ilahi mesajların taşıyıcılarını "resul" olarak isimlendirmesi bu ilkelere dikkat çekmektedir. "*Muhammed sadece bir elçidir. O ölür veya öldürülürse topuklarınız üzere geri mi döneceksiniz*"⁶⁹ ayeti liderlerin faniliğine; mesajların ve bunların ihtiva ettiği ilkelerin kalıcılığına dikkat çekmektedir. İnsanlar ilkelere bağlı kalırsa geçirmiş oldukları olumlu yöndeki değişim kalıcı olacak, bağlılık bireylere, liderlere yapılmış ise liderin ölümüyle toplum eski haline geri dönecektir.

Sosyal değişimlerde hem yapının hem de aktörün etkinliğinden bahsedebiliriz. Toplumsal değişimde bir aktör olarak karizmatik liderlerin etkinlikleri elbette ki üst düzeydedir. Fakat toplumsal değişimin gerçekleşmesi için sosyal yapının uygunluğu da önemlidir. Ancak bunlardan daha önemlisi hem yapıyı hem de aktörü değişim için harekete geçiren unsur veya unsurların ne olduğudur. Şeriatî insanın "Dört Zindanından" üçü olan doğa, tarih ve toplumun zorlayıcılığından bilimin aracılığıyla kurtulabileceğini belirtmektedir. Gerçekten de insanoğlu tarih boyunca kendisine verilen bilgi üretme ve yaratıcılık özelliği ile birçok zorluğun üstesinden gelmiş doğa ile baş etme yolları bulmuş, yeni tarihler yazıp farklı toplumlar meydana getirmiştir. Ancak Şeriatîye göre insan bu zindanlar ile bilim sayesinde baş ederken en zor zindanı olan kendiyile mücadelesini nasıl kazanacaktır.⁷⁰

Kur'ân bütün etkenlerden daha ziyade insanın ve toplumun kendi ile olan mücadelesine dikkat çekmekte "*bir toplumun değişimini kendi nefsinde olanı değiştirmesine*"⁷¹ bağlamaktadır. Bu durum insanın en büyük mücadelesidir. İnsan kibirli, müstağni, aceleci, haddi aşan, paraya, makama, şehvete düşkünlüğü olan bir varlık olarak bütün bu fucur tarafını ıslah edecek bir güce ihtiyaç duymaktadır. Bu güç sosyologlar tarafından toplumsal değişimin etkenleri olarak ifade edilmekte birçok unsur birey ve toplumun değişiminde temel faktör olarak zikredilmektedir. Bu teorilerin bir çoğu determinist bir yaklaşımla toplumlarda meydana gelen değişimi iradesi olmayan coğrafya, üretim, ekonomi, teknoloji ve demografik gibi etkenlere bağlamışlardır. Bu kuramları geliştirenlerden bazıları toplumu bir organizmaya benzeterek doğumu ile ölümü de dahil olmak üzere yaşanan olay ve olguda insanın özgürlüğünü adeta yok saymışlardır. Bazıları ise toplumsal değişimin daima ileriye doğru

⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/144.

⁷⁰ Şeriatî, *İnsanın Dört Zindanı*, s. 52-53.

⁷¹ Ra'd, 13/11.

seyreden yapısından bahsederek toplumların olumsuz yönde ve geriye doğru gerçekleştirdikleri değişimi görmezden gelmişlerdir. İnsanın özgür iradesi karşısında edilgen olan değişkenlerin toplumlarda meydana gelecek değişimde temel etken kabul edilmesi doğru bir yaklaşım değildir.⁷²

Kur'ân, nsanoğlunun özgür irade sahibi olduğunu çünkü onun seçme hakkının bulunduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda insan yeryüzünü ıslah etme,⁷³ imar etme gibi⁷⁴ görevlerle de mükellef kılınmıştır. Kur'ân'ın çizdiği insan portresi etken bir yapıya sahiptir. Yeryüzünde olan bütün varlıkların insanın emrine amade kılınması bu varlıkların insan karşısında edilgen yapılarından kaynaklandığı açıktır.⁷⁵ Yani insan değişimin öznesi konumundadır. Ancak bunun karşısında birçok kuram insanı değişimin nesnesi olarak görmektedir. Bunun en önemli örneklerinden biri Korkmazgöz'e göre Marx'ın değişimin temelinde alt yapı olarak nitelediği ekonomi ve üretimi görmesidir. Nitekim bu anlayış insan bilincinin iktisadi şartlar tarafından belirlendiğini savunmaktadır.⁷⁶

2.1. Siyasi/İtikadi Fırkalar'ın Değişimin Faili Hakkındaki Yaklaşımları

Toplumsal değişim her ne kadar da siyasi/itikadi mezhepler tarafından doğrudan konu edinilmemişse de Allah'ın fiilleri ve insanın fiilleri kapsamında ele alınan kader inancı aslında değişim ile ilgilidir. Çünkü kader konusunda tartışılan temel konu insan fiillerinin faili ile ilgilidir ki toplumlarda meydana gelen değişimin temelinde insanın olması bu duruma işaret etmektedir. Kader konusunda yapılan tartışmalar insan fiillerinin failinin Allah mı yoksa insan mı olduğu ile ilgilidir. Dolayısıyla bu tartışma toplumların kendi değişimlerinde etkin olup olmadıklarıyla da alakalıdır.

İnsanların fiilleriyle ilgili yapılan tartışmalara bakıldığında üç görüşten bahsedebiliriz. Birinci görüş Cebriyye ve Eş'arilere ait olup burada insan fiillerinin faili olarak Allah görülmektedir. Bireyin doğumdan ölümüne kadar bütün varlığının Allah tarafından belirlenmesi toplumsal yapıda ortaya çıkacak olumlu veya olumsuz değişimlerin failinin de Allah olarak görülmesi sonucunu doğuracaktır. Dolayısıyla sosyal yapıda meydana gelecek olan bir değişimde birey veya toplumların hiçbir etkinliği söz konusu olmayacaktır.

Cebriyye mezhebine göre insan kendi fiilinin sahibi değildir; onun fiilleri Allah tarafından yaratılmaktadır. Kulun inanç tercihi de kendisine ait ait

⁷² Rıza Korkmazgöz, *Kur'ân'da Tarih Algısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 98.

⁷³ Nisa, 4/146.

⁷⁴ Hud, 11/61.

⁷⁵ Korkmazgöz, *Kur'ân'da Tarih Algısı*, s. 98.

⁷⁶ Korkmazgöz, *Kur'ân'da Tarih Algısı*, s.108.

değildir.⁷⁷ Dolayısıyla insanın kafir veya müminliği dolayısıyla dalalet veya hidayeti seçmesi söz konusu değildir. Bu anlayışa göre fiillerin insana nispet edilmesi mecazidir. Nasıl ki "güneş battı" dendiğinde güneşin batmasının ona nispet edilmesi mecazi anlatım ise fiillerin insana nispet edilmesi de mecazidir ve gerçek fail Allah'tır.⁷⁸

Eşari mezhebi dekulların fiillerinin faili olarak Allah'ı görmektedir. Bu anlayışa göre insanların fiillerini Allah yaratmaktadır.⁷⁹ Eşariler de insanın bir fiili yapmak için gerekli olan iradenin varlığını kabul etmemekte ve bu konuda Cebriyye Fırkasına yakın bir duruş sergilemektedir.⁸⁰ İnsanın kendi fiillerinde etkin olmamaları, bir tercih yapabilme özelliğini ifade eden iradeden yoksun olmaları onları kendi değişimleri üzerinde edilgen kılmaktadır. Bu anlayışın doğal sonucu olarak toplumda meydana gelen olumlu veya olumsuz yöndeki değişimin faili olarak Allah gösterilmektedir.

Toplumsal değişimin faili olarak Allah'ın görülmesinde bazı ayetlerin yorumlanması da önemli olmuştur. "*Kâfirlerin uyarılmalarına rağmen iman etmeyecekleri, Allah'ın kalpleri ve kulakları mühürlemesi, gözlere perde çekmesi*"⁸¹ olumlu yönde değişmek isteyen birey ve toplumlar için bir engel olarak görülmektedir. Bu ayet toplumsal değişimde Allah'ın fail olduğu şeklinde yorumlanabilir. Maturidi "*kâfirleri uyarsan da uyarmasan da eşittir. Onlar iman etmezler*"⁸² ayetini; Bakara sûresi 258. ayeti ve Âl-i İmrân sûresi 86. ayeti bağlamında yapmaktadır. Maturidi'ye göre kâfirler küfürlerini ve zalimliklerini sürdürdükleri müddetçe iman etmeyeceklerdir. Nitekim "*Allah zalim kavimleri hidayete erdirmez.*"⁸³ Onların doğru yola gelmemelerinin sebebi Allah değildir. Onların küfür ve zulümlerinde ısrar etmeleri ve sahip oldukları inanç kimliklerinden vazgeçmemeleri değişimleri önündeki engeldir. Maturidi'ye göre Bakara suresi 7. ayetinde geçen "*kalplerinin ve kulaklarının mühürlenmesi*" ifade ise kâfirlerin akıl etmeyi bırakıp, hak ve adalet yönünde yapılan çağrılara kayıtsız

⁷⁷ Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed Nesefi, *Bahrul-Kelam*, Tahkik: Veliyu'd-Din Muhammed Salih Farfur, Mektebetu'Dari'l-Ferfur, Dimeşk, 2000, s. 160.

⁷⁸ Ebu Feth Muhammed b. Abdilkerim Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Tahkik: Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur, Beyrut/Lübnan, 1998, c. I, s. 98.

⁷⁹ Ali b. İsmail Eşarî, *El-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet Eş'ari Akâidi*, Tercüme: Ramazan Biçer, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2010, s. 82-85; Fahrur Razi, *Kelam'a Giriş (el-Muhassal)*, Çeviren: Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, Trs., s. 189.

⁸⁰ Montgomeri Watt, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, Tercüme: Arif Aytekin, Ebubekir Camii İlim ve Hizmet Vakfı İlmî Neşriyat Dizisi No: 1, İstanbul, Trs., s. 176; İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akâid Esasları*, Tercüme: M. Sâim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul, 1994, s. 283, 292.

⁸¹ Bakara, 2/6-7.

⁸² Bakara, 2/6.

⁸³ Bakara, 2/258; Âl-i İmran, 3/86.

kalmalarından dolayıdır.⁸⁴ Zemaşeri ise “Allah’ın kalpleri mühürlemesinin” mecaz olduğunu belirtmekte ve ayeti Kur’ân bütünlüğünde ele almaktadır. Bireyler küfürlerinde bilinçli olarak ısrar etmektedirler. Ayrıca ona göre Allah’ın kullarını haktan menetmesi kabih yani kötü-çirkindir. Allah kötü-çirkin fiil işlemekten münezzehtir. “Allah kullarına zulmetmez”,⁸⁵ “biz onlara zulmetmedik, onlar kendileri zalimlerdir”⁸⁶ ayetleri bu duruma işaret etmektedir.⁸⁷

Kâfirlerin bütün uyarılara rağmen inançlarından vazgeçmeyeceklerini ifade eden Bakara suresi 7. ayetini yorumlayan Esed burada bilinçli bir niyetin varlığından bahsetmekte ve bu te’vilini de ayette geçen “keferu” fiilinin mazi sigasıyla gelmesine dayandırmaktadır. İsfehani göre ise “kalplerin mühürlenmesi”⁸⁸ bireyin kötülüğü alışkanlık haline getirmesi sonucunda kalbinin mühürlenmesine işaret ettiğini bildirmektedir.⁸⁹ Bu yorum da göstermektedir ki insanın davranışları ile psikolojik yapısı arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Bir davranışın sürekli olarak yapılması bireyin sünneti yani alışkanlığı haline gelmektedir. Birey bu davranışlarını sürekli olarak tekrarladığında ondabir bağımlılık ortaya çıkarmakta ve bağımlılık bireyin bilincini ve özgürlüğünü yok etmektedir.

Kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı dolayısıyla insanın davranışlarında belirleme gücü olmadığı anlayışı müşrikler tarafından da inanç haline getirilmiştir. Müşriklere göre “şirk koşmaları ve haramlar ihdas etmeleri Allah’ın isteğiyle olmuştur.”⁹⁰ Kadercı bir anlayış ile olaya yaklaşan müşrikler kendi zulümlerini Allah’ın yazgısıyla temellendirmekte ve olumsuz yöndeki ahlaki yapılarına meşruluk kazandırmak istemektedirler.

Mutezile fırkası ise insanın kendi fiillerini kendisinin yaptığını, Allah’ın kulların fiillerini yaratmadığını belirtmiştir.⁹¹ Bundan dolayı Mutezile mezhebi “iki yaratıcıya inanmakla” suçlanmıştır.⁹² Ancak Mutezile mezhebi insanın özgür iradesiyle kendi fiilini yaptığını belirterek gerek bireysel gerekse toplumsal değişimin merkezine özgür insanı yerleştirmiştir. Mutezile’nin insanın kendi fiilinin faili olduğunu belirtmesi Allah’ın adaleti düşüncesi çerçevesinde

⁸⁴ Maturidi, *Te’vil’atu’l-Kur’ân*, c. I, s. 33-35.

⁸⁵ Kâf, 50/29.

⁸⁶ Zuhruf, 43/76.

⁸⁷ Zemaşeri, *El-Keşşaf An Hakaihi Gavamizi’t-Tenzil ve Uyuni’l-Ekavil fi Vücuhi’t-Te’vil*, c. I, s. 41-42.

⁸⁸ Bakara, 2/7.

⁸⁹ Rağıb İsfehani, *Müfredat Ku’rân Kavramları Sözlüğü*, Çeviren ve Notlandıran: Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007, s. 468.

⁹⁰ En’âm, 6/148.

⁹¹ Kâdî Abdulcabbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse Mu’tezile’nin Beş Temel İlkesi*, Çeviri: İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 14, İstanbul, 2013, c. II, s. 44.

⁹² Eşari, *El-İbane ve Usûlü Ehli’s-Sünnet Eş’ari Akâidi*, s. 88.

geliştirilmiştir. Allah'ın hem kulların fiillerini yaratması hem de bundan dolayı onları cennet ile mükâfatlandırması veya onları cehenneme atması O'nun adaletine uymamaktadır.⁹³ Her ne kadar ontolojik anlamda kötülük problemi çerçevesinde ele alınsa da insanın fiillerinin faili olması onu değişimin de faili yapmaktadır.

Maturidi, Eşarilikten ve Cebriye'den farklı olarak insanın fiillerini tercih edecek irade ve onları yapacak güce sahip olduğu görüşündedir.⁹⁴ Maturidi mezhebine göre kulların fiilleri Allah tarafından yaratılmaktadır.⁹⁵ İnsanlarda fiillerini işleyecekleri güç vardır. İnsanlar fiillerini kendi güçleriyle, kendi seçimleri çerçevesinde gerçekleştirirler. Kul iradesiyle fiili seçer Allah kulun seçimine göre fiili yaratır.⁹⁶

"Kader" kelimesi Kelam ilminin kullandığı anlamda bir inanç ilkesi olarak Kur'ân'da kullanılmamıştır.⁹⁷ Kelime Kelam ilmiyle birlikte ıstılah anlamına kavuşmuş; Allah'ın sonsuz ilmi ve kudretiyle olmuş olacakları takdir etmesi manasında kullanılmıştır. Bu tanımlama Allah'ın sonsuz ilmi karşısında kulun özgürlüğü ve Allah'ın sonsuz, külli iradesi karşısında insanın cüz-i iradesinin durumu bağlamında bir problemin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hâlbuki kelime; uygunluk, miktar, güç, kuvvet, rızkın daraltılması gibi anlamlara gelmekte,⁹⁸ bu anlamda "ölçülülüğe" ve "planlılığa" işaret etmektedir. Bu da evrendeki her şeyin "uygun, ölçülü ve planlı" yaratıldığını göstermektedir. Dolayısıyla kader; insanın davranışlarının Allah tarafından belirlenmesi manasına gelmemekte aksine Allah'ın toplumsal alana "Kadir" sıfatıyla koyduğu ölçülülüğe işaret etmektedir.⁹⁹ Birey veya toplum bu ölçülülüğü tepit edip bunlar doğrultusunda davrandığında seçiminin karşılığının tesadüflere kalmayacağını bilmektedir.

Kur'ân'ın bahsettiği planlılık ve ölçülülüğün en önemli boyutu tabii ki toplumsal alan ile ilgili olarak ortaya koyduklarıdır. Bu anlamda Kur'ân muhatap kitlenin şirk koşmalarının sebebinin Allah ile açıklamalarını doğru bulmamıştır.¹⁰⁰ Kur'ân cahiliye'nin üretmiş olduğu bu yanlış tasavvurdan insanı kurtarmış;

⁹³ Abdalcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş Temel İlkesi*, c. II, s. 720.

⁹⁴ Ebu Mansur Maturidi, *Kitabu't-Tevhid -Açıklamalı Tercüme-*, Tercüme: Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2017, s. 344-346.

⁹⁵ Nesefi, *Bahru'l-Kelam*, s. 147.

⁹⁶ Ömer Nesefi, *İslam İnançının Temelleri Akaid*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 68.

⁹⁷ Hüseyin Atay, *İslam'ın İnanç Esasları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 194, Ankara, 1992, s. 31.

⁹⁸ Halil b. Ahmed Ferahindi, *Kitabu'l-Ayn Muretteben Ala Hurufi'l-Mu'cem*, Tahkik: Abdu'l-Hamid Hendavi, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 2003, c. V, s. 112.

⁹⁹ Ahmed b. Yusuf b. Abdudaim Semin Halebi, *Umdetü'l-Huffaz fi Tefsiri Eşrefi'l-Elfaz*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1996, c. III, s. 277.

¹⁰⁰ En'âm, 6/148; Nahl, 16/35.

özgürlüğe doğru bir değişim meydana getirmiştir. Allah insana akıl, irade, güç vererek kendi fiilleri üzerinde düşünme ve seçme özgürlüğü vermiştir. Bu anlamda insan edilgen bir varlık olarak tasvir edilmemiştir.¹⁰¹ Kur'ân insanın amellerinden, davranışlarından bahsederken *"her insanın kuşunu boynuna doladı"*¹⁰² ifadesiyle insanın özgürlüğünden bahsetmiştir. Maturidi'ye göre ayette geçen *"tayr-kuş"* kelimesinde ihtilaf vardır. Buna göre kasıt mutlulularını, mutsuzluklarını, rızıklarını, hayır ve şer amelleri olabilir. Tercih hangisi olursa olsun nihayetinde bütün bu fiillerin öznesi olarak insan gösterilmektedir.¹⁰³ Esed'e göre bu ayet bireyin yazgısının, bilinçli tercihlerinin bir sonucu olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴

Allah'ın sosyal alana koyduğu yasalardan bahsetmesi ve bu yasaların değişmezliğine değinmesi¹⁰⁵ bu alan ile ilgili tesadüfiliğin olmadığına da bir işarettir. Böylece toplumlar hangi toplumsal davranış kalıbını edindiklerinde, nasıl bir son ile karşılaşacaklarını bilmektedirler. *"Yetime ikram etmeyen, yoksulu yedirmeyen, miras hakkına riayet etmeyen ve malı aşırı derecede seven"*¹⁰⁶ toplumların rızıklarının daralacağını Kur'ân ifade etmektedir. Söz konusu ayetin sıraladığı nitelikler ile haiz olan toplumda ahlak ve adaletin olmadığı açıktır. Nitekim ahlak ve adaletin olmadığı toplumlarda paylaşma, yardımlaşma vb. hasletlerin olmaması toplumun olumsuz yönde bir değişim göstermesi doğal sonucu doğurmaktadır. Yoksa Allah hiçbir ölçü olmaksızın toplumların rızıklarını daraltıp genişletmemektedir.

Kur'ân toplumsal yasaların bir ölçü dâhilinde işlediğini anlatırken insanın sorumluluk sahibi olduğunu belirtmektedir. Allah *"bir kavmin özündekini değiştirmesi"*¹⁰⁷ ile birlikte bir değişimin gerçekleşeceğini söylemesi sünnetullah'ın insanın tercihlerine göre işlediğinin en önemli göstergesidir. Bu ayet değişimi toplumun özgür iradesine bağlamaktadır.¹⁰⁸ Toplumlar özlerinde olanı tevhit, adalet ve ahlak ile değiştirdiklerinde bu yönde bir değişim gerçekleşmekte, şayet özlerini şirk, zulüm veya gayri ahlaki davranışlar ile değiştirdiğinde ise bu istikametteki bir toplumsal değişim yaşanmaktadır. Dolayısıyla insanların ve toplumların meydana gelen değişimden dolayı kendi

¹⁰¹ Şaban Ali Düzgün, *Sosyal Teoloji İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2012, s. 12.

¹⁰² İsrâ, 17/13.

¹⁰³ Maturidi, *Te'vil'atu'l-Kur'ân*, c. VII, s. 17.

¹⁰⁴ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, Çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1996, c. II, s. 562.

¹⁰⁵ Fetih, 48/23; Ahzâb, 33/62.

¹⁰⁶ Fecr, 89/11-20.

¹⁰⁷ Rad, 13/11.

¹⁰⁸ Çelik, *Kur'ân'da Toplumsal Değişim*, s. 92.

dışlarında bir fail aramaları doğru değildir. Nitekim "insana çalıştığına karşılığı"¹⁰⁹ vardır.

2.2. Kur'an'da Faili Etkileyici Güç Olarak Bilgi ve Nübüvvet

Toplumlarda meydana gelecek değişimin merkezinde özgür irade sahibi insan varken bu noktada sorulması gereken önemli bir soru ise insanoğlunu dolayısıyla da toplumu olumlu veya olumsuz yönde davranışa sevk ettirecek faktörün neliğidir.

İnsanın tasavvurunun oluşmasında en önemli güçlerden biri bilgidir. Bu anlamda bilginin kaynaklığı ve değerliliği önem taşımaktadır. Çünkü insan veya toplumlar değerliliğine inandıkları bilgilerin doğrultusunda inanç ve davranış geliştirirler. Bu anlamda bilgi ve bilgi üreticileri veya bilgiyi taşıyıcılar toplumsal değişimde etkin olmaktadır.

2.2.1. Kur'an'da Faili Etkileyici Güç Olarak Bilgi

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği onun bilgi üretme yeteneğine sahip olmasıdır.¹¹⁰ İnsan bu özelliği sayesinde yeryüzünde medeniyet kurabilmektedir. İnsanoğlunun kuracağı medeniyetin büyüklüğü ürettiği bilgi ile doğru orantılıdır.¹¹¹ Nitekim toplumların bilgi üretimi kavram ve tasavvur üretimi ile de paralellik göstermektedir.

İnsanoğlu çevresinde meydana gelen olay ve olguları anlamak ve anlamlandırmak istemektedir. Bu anlama ve anlamlandırma isteği insanoğlunu bilgiye ve bilgilenmeye muhtaç kılmaktadır. İnsanoğlugerek merak eden, düşünen bir varlık olmasından dolayı gerekse varlığını mutlu ve huzurlu olarak sürdürebilmesi için bilgiye ihtiyaç duymaktadır. İnsan ihtiyaç duyduğu alanda doğru ve güvenilir bilgi aracılığı ile gerçekliği elde etmek, yaşamını her alanda kolaylaştırmak istemektedir.¹¹²

Bilgi farklı alanlarla ilgilenen düşünürlerin de ele aldıkları önemli konulardan biri olmuştur. Nitekim bilgi teorisi olarak isimlendirilen "epistemoloji" felsefenin önemli konularından biri olarak bilginin değerliliği ve kaynakları sorunsalı ile ilgilenmiştir.¹¹³ Bilgi birey ve toplumu tüm yönleriyle kuşatmakta davranışların ortaya çıkmasında önemli rol oynamaktadır. Çünkü

¹⁰⁹ Necm, 53/39.

¹¹⁰ Erkan Yar, "Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur'an'ın Ahiret Hakkındaki Anlatımları", *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2006, Cilt: 9, Sayı: 25, s. 43-60.

¹¹¹ Yenal Ünal, "Bilgi Toplumunun Tarihçesi", *Tarih Okulu*, Sonbahar 2009, Sayı V, s. 123-144.

¹¹² Doğan, *Sosyoloji Kavramları ve Sorunları*, s. 1; Abdülgaffar Aslan, "Kelâm'da İlhamın Bilgi Değeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2008/1, Sayı: 20, s. 26.

¹¹³ Hüseyin Doğan, "Eş'arî Kelâmcılarından 'Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Epistemolojisi (Eleştirel Bir Çözümleme)", *Usûl*, 10 (2008/2), s.181-200.

insan çoğu zaman değerli gördüğü bilgiye inanmakta, bağlanmakta ve onun gerekliliğini yerine getirmektedir. Ayrıca birey veya toplumların bilgi kaynaklığı da önemlidir. Çünkü değerli görülen kaynak dışından gelen bilgilere itibar edilmemektedir.

Bilginin kaynakları ve değerliliği ile ilgili olarak da farklı teoriler geliştirilmiştir. Bilginin değerliliğine nakilci, şüpheci, eleştirel, olgucu ve faydacı yaklaşanlar¹¹⁴ olduğu gibi ilmin hakikatinin olmadığını söyleyenler de vardır.¹¹⁵ Bilginin değerliliğinin yanı sıra kaynakları da önem arz etmektedir. Bilginin değerliliği konusunda farklı felsefi akımlar olduğu gibi benzer farklılık onun kaynaklığı açısından da mevcuttur. Bilginin kaynaklığı noktasında ise akılcılık, deneycilik, sezgicilik ve duyumculuk gibi metotları benimseyen çeşitli akımlar vardır.¹¹⁶

Bilginin değerliliği ve kaynaklığında ortaya çıkan farklı anlayışlar onun doğruluk ve güvenilirliğinde de farklı anlayışların ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹¹⁷ Pozitivist akıma mensup düşünürlere göre bilimsel veriler aracılığı ile elde edilen bilgilerin dışında kalan bilgiler doğru bilgi olarak kabul edilmemektedir. Onlara göre dini bilgiler deney yoluyla doğrulanamadıkları, metafizik özellikler taşıdıkları için anlamsızdırlar ve bir değer ifade etmemektedirler.¹¹⁸

İnsan hem bilgiyi üreten hem de üretilen bilgiye maruz kalandır. Yani insan bilginin hem öznesi hem de nesnesi konumundadır.¹¹⁹ Bilgi önce üreten bireyde değişim meydana getirirken yaygınlık kazanması durumundatoplumsal değişime neden olabilmektedir.

Bilgi Kelam ilminin önemli konularından biridir. Kelam kitapları bilgi problemini ilk konu olarak ele almışlardır.¹²⁰ Kelam âlimleri bilginin tanımı, bilginin türleri, bilgi edinme yolları, bilginin dereceleri gibi konulara bilgi

¹¹⁴ Münir Dede, *Felsefe Dersleri*, Denge Yayınları, İstanbul, 1996, s. 48-49.

¹¹⁵ Doğan, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, s. 1.

¹¹⁶ Özgür Külcü, "Kuramsal Bilginin Oluşumu ve Toplumsal Bilgiye Dönüşümünde Epistemoloji Bilgi Hizmetleri İlişkisi I", *Türk Kütüphaneciliği* 14, 4 (2000), s. 386-411.

¹¹⁷ Mustafa Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2013, s. 12.

¹¹⁸ Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çeviren: Vehbi Hacıkadiroğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 9; Veysel Sönmez, "Pozitivizm (Olguculuk)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, 2010, 3(3), s. 161-163.

¹¹⁹ Yasemin Apalı, "Bilgi Sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 5(2015), s. 189- 213.

¹²⁰ Mahmut Çınar, "Ehl-i Sünnet Kelâmının Kurucu Akli İmam Mâturîdî ve Kelâm Sistemi", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20-21, sayı 2015, s. 127; Sadettin Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, Alemlü'l-Kutub, Beyrut, 1998, c. I, s. 189; Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Farak ve beyanu'l-Fırkatil-Naciyeti*, Daru'l-Afaki'l-Cediydeti, Beyrut, 1977, s. 7.

metodolojisi bahsinde değinmişlerdir.¹²¹ Bilgiyi kadim ve hadis olarak ikiye ayıran mütekellim Allah'a ait bilgiyi; kadim, yaratılmışlara ait olan bilgiyi ise hadis bilgi (insan, cin vb.) olarak nitelendirmişlerdir.¹²²

Maturidi, bilgiyi metodolojik olarak Kelam ilminde dâhil eden ilk Mütekellimdir.¹²³ Bilgi konusu Kelam ilminde ele alınarak doğru bilginin elde edilmesi ve yanlış bilgilerden kaçınılması amaçlanmıştır. Kelamcı bilgi bahsiyle varlıktan, bilgiden şüphe duyanlara¹²⁴ ve vahiy kaynaklı bilgiyi kabul etmeyen Sümeniyye ve Berahimeye¹²⁵ cevap vermektedir. Bilginin Kelam ilminde başlangıç konusu seçilmesinin en önemli amacı; bundan sonra ele alınacak varlık ve inanç ilkeleriyle ilgili konulara bilişsel bir temel oluşturmaktır.¹²⁶ Rasulün haberi, Akıl ve duyuyu bilgi kaynakları arasında görülmektedir.¹²⁷ Ancak mütekellim bilgiyi değişimin ana unsuru olan faili değiştiren bir unsur olarak ele almamıştır. Toplumlarda meydana gelen değişimin olumlu veya olumsuz yönde seyretmesinin temelinde bilginin olduğu konusuna değinilmemiştir. Nitekim toplumlar kendilerine sunulan bilgiler karşısındaki tavırlarına göre bir değişim gerçekleştirirler. Şayet toplum gerçekliği olmayan bir bilginin doğruluğuna inanır ve ikna olursa; bu bilgiye dayanan toplumsal yapı ortaya çıkmaktadır.

2.2.1.1. Kur'an'da Faili Olumsuz Yönde Etkileyen Güç Olarak Bilgi

Kur'an'ın bildirdiğine göre müşrik toplum ataları aracılığıyla gelen haberleri doğru bilgi olarak kabul etmişler. Böylece onlar için "atalar" önemli bir doğru bilgi kaynaklığını ifade etmişlerdir. Müşrik toplumun bilgi üreticileri olarak atalar ürettikleri bilgileri kendi yarattıkları bir takım kutsallar¹²⁸ üzerinden topluma sunmuşlardır. Bunların Allah'ın biraz aşağısında yer aldığı¹²⁹ ve insanları Allah'a yakınlaştırdıklarını¹³⁰ ifade etmişlerdir.

¹²¹ Ebubekir Muhammed b. Et-Tayyib b. Bakillani, *Kitabu't-Temhid*, Mektebetu'ş-Şargiyye, Beyrut, 1957, s. 6-13; Ömer Neseî, *İslam İnançının Temelleri Akaid*, s. 9-37.

¹²² Bakillani, *Kitabu't-Temhid*, s. 7.

¹²³ Çınar, "Ehl-i Sünnet Kelâmının Kurucu Akli İmam Mâtürîdî ve Kelâm Sistemi", s. 126.

¹²⁴ Mahmut Çınar, "Mutekaddimûn Dönemi Kelâm Âlimlerine Göre Bilgi, Kaynakları ve Bunlar Arasındaki İrtibatın Keyfiyeti", *Bilimname*, XXI, 2011/2, s. 7-32.

¹²⁵ Nureddin Sabuni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 56.

¹²⁶ Temel Yeşilyurt, "Bilgi Kuramı", *Kelam El Kitabı*, Editör: Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 305; Muhit Mert, "Kelamcıların Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *AÜİFD* Cilt XLIV (2003) Sayı I, s. 41-67.

¹²⁷ Ebu Mansur Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, Tahkik: Fethullah Huleyf, Daru'l-Camiatu'l-Mısıriyye, İskenderiyye, Trs., s. 8.

¹²⁸ Necm, 53/23.

¹²⁹ Ankebût, 29/25.

¹³⁰ Zümer, 39/3.

Müşrik toplum ileri gelenlerinin toplumsal yapıda istendik yönde bir değişimi amaçladıklarını ifade eden kelime "ifk" dir. Nitekim kelime; bulunması gereken cihetten başka bir yöne çevrilen her şeyi ifade etmektedir.¹³¹ Kelime bu anlamıyla Kur'ân'da "altı üstüne getirilmiş şehirler",¹³² "sahte ilahlardan çevrilmek",¹³³ "haktan batıla çevrilmek"¹³⁴ anlamlarında kullanılmıştır. Bu anlamda kelime; toplumu bulunması gereken "tevhit" cihetinden "şirk" yönüne döndürmek amacına yönelik bilinçli bir eylemleri ifade etmektedir. Müşrik toplumun bilgi üreticilerinin bu kasıtlı tavırlarını İbrahim'in (as) babasına sorduğu soruda görmekteyiz: "İbrahim babasına ve kavmine şöyle demişti; Neye tapıyorsunuz? İfk yapmak için mi Allah'ın altında ilahlar istiyorsunuz?"¹³⁵ Kur'ân'da kullanılan manalarıyla "ifk" in; adalet ve ahlak temelli bir toplumu seçkinlerin hukukuna dayanan bir toplumsal yapıya dönüştürerek olumsuz yönde bir toplumsal değişim meydana getirmeyi ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Müşrik seçkinlerin ürettikleri bilginin doğruluk değerinin olmadığını ifade etmek için Kur'an "lehve'l-hadis"¹³⁶ ifadesini de kullanmaktadır. "L-h-y" kökünden gelen "lehv" sözlükte; bir şeyden yüz çevirme, meşgul olma anlamlarına gelir ki¹³⁷ bu meşgul olma hali; insanı kendisiyle ilgili bir kaygı, tasa, üzüntü ve önemli bir meseleden meşgul etme yani uzaklaştırma manasındadır.¹³⁸ Bu anlamda "lehve'l-hadis" in insanı asıl olması gereken, önemli bilgiden uzaklaştırarak meşgul eden bilgi olduğunu ifade edebiliriz. Müşrikler; "bir ilme dayanmaksızın insanları Allah'ın yolundan saptırmak için lehve'l-hadis"¹³⁹ yani toplumu meşgul edecek ve hakikatten uzaklaştıracak sözü satın almaktadırlar. Kur'ân'a göre müşrikler bunu yaparken de bir vahye veya kitaba,¹⁴⁰ hidayete dayanmamakta, insanları doğru yoldan saptırmak istemekte, haktan yüz çevirmekte¹⁴¹ ve şeytanlara tabi olmaktadır.¹⁴²

Müşrikler seçkinler tarafından üretilen bilginin gerçekliğinin olmadığını ifade eden başka bir kelime de "f-r-y" dir. "F-r-y" kelimesi; söylenen yalanın önceden planlandığı ve bir amaç doğrultusunda geliştirildiğini göstermektedir. Nitekim iftira; belirli bir kurgu ve bir beklentiye dayalı olarak üretilen bilgidir.

¹³¹ Rağib İsfehani, *El-Mufredat Fi'l-Ğaribi'l-Kur'ân*, Daru'l-Ma'refah, Beyrut, Lübnan, Tarihsiz, s. 19.

¹³² Necm, 53/53; Hâkka, 69/9.

¹³³ Ahkaf, 46/22.

¹³⁴ Tövbe, 9/30.

¹³⁵ Sâffât, 37/85-86.

¹³⁶ Lokman, 31/6.

¹³⁷ Ferahindi, *Kitabu'l-Ayn Muretteben Ala Hurufi'l-Mu'cem*, c. IV, s. 107.

¹³⁸ İsfehani, *El-Mufredat Fi'l-Ğaribi'l-Kur'ân*, s. 455.

¹³⁹ Lokman, 31/6.

¹⁴⁰ Lokman, 31/20.

¹⁴¹ Hac, 22/8-9.

¹⁴² Hac, 22/3.

Müşrikler haktan yüz çevirerek toplumlarda kuruntuya dayanan batıl bilgi¹⁴³ temelli bir değişim meydana getirmek, böylece insanları olmaları gereken bir bilinçten çevirerek (ifk), olumsuz bir tasavvur oluşturmak için "Allah'a iftira etmektedirler."¹⁴⁴ "F-r-y"; "yalana kesin karar verip onu haber vermek" manasına gelmektedir.¹⁴⁵

Müşrik bilgi üreticileri toplumsal değişimin faili konumunda olan birey ve toplumların zihniyetlerinden başlayarak istendik yönde bir değişim meydana getirmek için (ifk), toplumu oyalayıcı (lehve'l-hadis) batıl, kurgulanmış, planlanmış bilgiyi (iftira) üretmektedirler.

Ehl-i Kitab'ın din adamları Allah adına bilgi üreterek toplumda bir değişim meydana getirmektedirler. Kitap Ehl-i toplumlarda vahiy ve Resul kültürü olduğu için üretilen bilginin ilahi mesajlarla irtibatlı olması gerekmektedir. Nitekim Musa (as) Tur dağına gittiğinde bir put yapan Samiri bu putun yapılışını anlatırken "elçinin eserinden/öğretilerinden bir avuç attım"¹⁴⁶ demektedir. Böylece vahiy kültürü olan bir toplumda yapılacak bilgi değişiminin mutlaka vahiyle ile irtibatlı olması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Yahudi din adamları istendik yönde toplumsal değişimi sağlamak için ilahi mesajların büyük bir kısmını ortadan kaldırmışlardır. Kur'an bunu "h-f-y" kelimesi ile ifade etmektedir. Kelime, Kur'an'da bir şeyi insanın kendi nefsinde gizlemesi,¹⁴⁷ dua'nın gizlice yapılması,¹⁴⁸ hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmayacağı¹⁴⁹ gibi genellikle bir kişinin kalbinde olan ve Allah dışındaki hiçbir kişinin bilemeyeceği konular ile ilgili kullanılmaktadır. Yahudilerin Tevrat'ta yer alan bazı ayetleri çıkardıkları Mâide suresi 15. ayette "Ehl-i Kitaba Resul geldiğini O'nun Yahudilerin kitaptan yok ettiklerinden (tuhfune) bir kısmını beyan ettiğini (ortaya koyduğunu) bir kısmından ise vazgeçtiğini" belirtilmektedir. Genellikle müfessirler bu ayette geçen ifadelerin "Kitapta olanı gizlemek" anlamında tefsir etmişlerdir.¹⁵⁰ Ancak bu noktada "h-f-y/tuhfune" ile "k-t-m" aynı anlamlara gelecektir.

¹⁴³ Bakara, 2/77-78; Lokman, 31/6.

¹⁴⁴ En'âm, 6/21.

¹⁴⁵ Ebû Hilal Askerî, *Arab Dilinde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü*, Tercüme: Veysel Akdoğan, İşaret Yayınları, İstanbul, 2009, s. 43.

¹⁴⁶ Tâ-hâ, 20/96.

¹⁴⁷ Mü'min, 40/19.

¹⁴⁸ En'âm, 6/63.

¹⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/5.

¹⁵⁰ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim El-Meşhuru bi-tefsiri'l-Menar*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut/Lübnan, 1999, c.VI, s. 252; M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Çelik-Şura Yayınları, İstanbul, 1993, c. III, s. 124.

"Ketim"; Ehl-i kitabın kendi toplumlarından bilgiyi gizlemelerini ifade etmektedir. Ketim etmek; bir sözü gizleme, sır vb. manalara gelmektedir.¹⁵¹ Kelimenin anlamından yola çıkılarak kutsal kitaplarda var olan bazı hakikatlerin gizlenip halka anlatılmadığı ortaya çıkmaktadır.¹⁵² Seçkinlerin bilgiyi toplumdan gizlemelerinin temel nedeni bu bilgilerin toplumun zihniyet ve davranışlarında etkili olmasını istememeleridir.

Yahudi din adamlarının bilgide meydana getirdikleri değişimler ile toplumsal zihniyeti dolayısıyla da sosyal yapıyı değiştirdiklerinin önemli bir ifadesi de onların "*kelimeleri mevzilerinden oynatmak*"¹⁵³ şeklindeki tahrifleriye ifade edilmiştir. Nitekim Yahudi din adamları kendi ürettikleri bilgileri Allah'ın vahyi olarak Yahudi toplumuna sunmuşlardır.¹⁵⁴ Razi'ye göre ise "*kelimeleri mevzilerinden oynatmak*" bir lafzı hak olan manasından batıl olan manasına çevirmektir. Böylece; yorumlayarak, yani kelimeyi asıl bağlamından kopararak yapılan bir tahriftir.¹⁵⁵

2.2.1.2. Kur'ân'da Faili Olumlu Yönde Etkileyen Güç Olarak Bilgi

Kur'ân Nebi aracılığıyla gönderdiği ilahi mesajları için; vahiy, burhan, ilim, hikmet gibi isimlendirmeler kullanmıştır. Kur'ân'da vahiy manasında kullanılan önemli bir kelime de "*nebe*"dir. "*Nebe*"; "*kendisiyle bir bilginin veya zannı ğalibin elde edildiği büyük bir haberdir.*"¹⁵⁶ "*Nebe*"; "*kendisine haber verilenin bilmediği bir konuda*" olmaktadır.¹⁵⁷ Bu anlamıyla kelime "büyük bir haber" manasında kullanılmaktadır. Askeri'ye göre nebe kelimesi bu manasıyla En'âm suresi 5. ayette geçmektedir.¹⁵⁸

Kur'ân Mekke'de mesajlarını iletirken "*nebeu'l-azim*"¹⁵⁹ ifadesini kullanmaktadır. Burada "büyük nebe"den kasıt; Allah'ın birliğidir.¹⁶⁰ Nitekim Allah'ın birliğini ifade etmek için indirilen ilahi mesajlar büyük bir düzeni barındırmaktadır.¹⁶¹ Allah tarafından gönderilen alışılmadık büyük bilgi şirk temelleri üzerine inşa edilmiş toplumsal yapıyı değiştirmek ve olumlu toplumsal

¹⁵¹ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer Zemaşeri, *Esasu'l-Belaĝa*, Tahkik: Muhammed Basil Uyunu's-Suud, Daru'l-Kutubu'l İlmîyye, Beyrut/Lübnan, 1998, c. II, s. 122; İsfehani, a.g.e., s. 425.

¹⁵² Kitman kelimesi için bkz: Bakara, 2/42, 159, 174.

¹⁵³ Mâide, 5/13, 41.

¹⁵⁴ Taberi, a.g.e., c. VI, s. 251.

¹⁵⁵ Fahrur Razi, *Tefsiru'l-Kebir-Mefatihü'l-Ġayb*, -Daru'l-Fikir, Beyrut/Lübnan, 1981, c. X, s. 121.

¹⁵⁶ İsfehani, *El-Mufredat Fi'l-Ġaribi'l-Kur'ân*, s. 481.

¹⁵⁷ Askeri, *Arab Dilinde ve Kur'ân'da Farklar Sözlüğü*, s. 33.

¹⁵⁸ Askeri, *Arab Dilinde ve Kur'ân'da Farklar Sözlüğü*, s. 34.

¹⁵⁹ Sâd, 38/67-68.

¹⁶⁰ Zemaşeri, *El-Keşşaf An Hakaihi Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, c. II, s. 930.

¹⁶¹ Kalem, 68/4.

yapı meydana getirmeyi amaçlamaktadır. Müşrik liderlerin bu bilgi türüne gösterdikleri tepkinin temel nedeni de onun sosyal değişimi amaçlamasıdır.

Kur'ân toplumsal değişimin failinin davranış kalıbını değiştirici bir güç olarak bilginin önemli olduğunu ifade etmektedir.¹⁶² Kur'an toplumun "*bir fasığa dayanan nebe'yi araştırmadan*"¹⁶³ inanmaması gerektiğini bildirmektedir. Söz konusu ayet böyle bir bilgiye, doğruluğu araştırılmadan inanılması durumunda başkalarına zarar verileceğini vurgulamakta, böylece ilahi mesaj, bireysel ve toplumsal davranışların altında yatan etkinin bilgi temelli olduğunu göstermektedir.

Allah, ilim olarak isimlendirdiği¹⁶⁴ bilgiyi "*ehsenu'lhadis*"¹⁶⁵ şeklinde nitelendirmekte ve onun amacının insanı bir gerçekliğe ulaştırarak doğruyu bulmasını sağlamak olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda Allah katından gelen bilgi toplumlar için bir değerlilik taşımakta ve kesinlik ifade etmektedir.¹⁶⁶

Allah, vahyin yanında duyu organlarını da bilgi edinme yollarından biri olarak zikretmektedir. Kalam âlimleri de bu anlamda beş duyu organını doğru bilgi edinme yolları arasında göstermektedir.¹⁶⁷ Nitekin insanoğlu kendi dışındaki somut varlıklar ile ilgili bilgiye duyu organları aracılığıyla ulaşmaktadır.¹⁶⁸ Allah hakikate erme anlamında duyu organları yoluyla doğru bilgiye ulaşmaya önem vermektedir.¹⁶⁹

Kur'ân, insanoğlunun duyu organları aracılığıyla Allah'ın afaktaki ayetlerini algılamalarını,¹⁷⁰ düşüncelerini oluştururken bu bilgilerden yararlanmalarını istemektedir. İnsana duyu organlarının verilmesi ile ona "*doğru ve eğri yolların gösterilmesini*"¹⁷¹ birlikte zikreden Kur'ân böylece, bu organlar aracılığıyla hidayete ulaşılabilmesi üzerine yoğunlaşmakta, afaktaki işaretlerin de bu anlamda incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁷² Evrendeki bu ayetler dikkatli bir şekilde gözlemlense bireyi imana götürecek bilgilenmeyi ona sunacaktır.¹⁷³ Bireyin imana ulaşması onda bilgi temelli olumlu yönde gerçekleşecek bir değişime de işaret etmektedir.

¹⁶² Çınar, "Mukaddimun Dönemi Kalam Alimlerine Göre Bilgi", s. 12.

¹⁶³ Hucurât, 49/6.

¹⁶⁴ Bakara, 2/120.

¹⁶⁵ Zümer, 39/23.

¹⁶⁶ Hüseyin Atay, "Kur'ân'da Bilgi Teorisi", *AÜİFD*, Cilt: XVI, Yıl: 1968, s. 167.

¹⁶⁷ Maturidi, a.g.e., 2017, s. 46; Şerafeddin Gölcük, -Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya, 1996, s. 89.

¹⁶⁸ Atay, "Kur'ân'da Bilgi Teorisi", s. 173.

¹⁶⁹ Temel Yeşilyurt, "Kur'ân'da Bilgi", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9:1 (2004), s. 1-12.

¹⁷⁰ Mülk, 67/3-6; Ğaşiye, 88/17-20.

¹⁷¹ Beled, 90/8-10.

¹⁷² Ğaşiye, 88/17-26.

¹⁷³ Enbiyâ, 21/30.

Kur'an, birey ve toplumlarda meydana gelecek olan değişimlerini duyu organlarını kullanıp kullanmama ile doğru orantılı olarak ele almaktadır. Kâfirler afaktaki ayetlerden yola çıkarak doğru yolu bulamamışlar bundan dolayı da körler ve sağır olarak vasıflandırılmışlardır.¹⁷⁴ Onlar kulakları olmasına rağmen "*doğru sözü dinlemedikleri*" için sağır olarak vasıflandırılmışlardır. Bu olumsuz nitelikleri onların ilahi mesajlara sağır olup cehenneme gitmelerine neden olmuştur.¹⁷⁵ Diğer bir takım insanlar ise "*imana çağıran bir kişiyi işitmişler ve hemen olumlu cevap vermişlerdir.*"¹⁷⁶ Bunlar, içerisinde buldukları toplumsal yapının baskısına karşı gelenlerdir. İçerisinde yaşadıkları yapının belirleyiciliğinde sıyrılmışlardır. Bu anlamda duyu organlarını kullanan aktörlerin toplumsal değişimin faili olabileceklerdir. Onları kullanmayanla ise toplumsal baskının etkisiyle küfür kimliğinde sıyrılamayacak ve olumlu yöndeki değişimde karşısında olacaklardır.

Müminlerin duyu organlarını kullanmaları var oldukları sosyal yapının toplumsallaşma ve kültürlenme yoluyla bireye dayattığı küfür kimliğinde sıyrılmama iradesini göstermeleri ile ilgilidir. Kâfirlerin "işitip isyan etmelerine" karşın, "Allah'a ve resulüne davet edilenler" den ancak Mümin kimliğine sahip olanlar "*işittik ve itaat ettik*"¹⁷⁷ derler.

Kur'an'da bir başka bilgi edinme yolu olarak sunulan düşünme yetisi de müminlik kimliğiyle birlikte anılmıştır. Akletmek; *yakalamak*, "*bırakmamak üzere ona yapışmak anlamlarına gelir.*"¹⁷⁸ Kelimenin bu anlamıyla; iki şeyin biri birine bağlanarak doğru sonuca ulaşmak manasında kullanılmaktadır. Kur'an "akıl" kelimesinin tamamını fiil kalıbında kullanmış, isim şeklindeki kullanımına yer vermemiş, böylece kelimenin, "Akıl etmek" şeklindeki kullanımıyla, akıl sahibi olmayı değil akli kullanmayı önemsemiştir.¹⁷⁹ Bu anlamda sosyal yapının cebri altında hareket ederek olumlu yönde değişime karşı duran kâfirlerin en önemli özelliği onların olaylar veya olgular arasındaki bağlantıyı kuramamaları yani akıl etme eylemini gerçekleştirememeleridir.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Bakara, 2/18.

¹⁷⁵ Mülk, 67/10.

¹⁷⁶ Âl-i İmrân, 3/193.

¹⁷⁷ Nûr, 24/51.

¹⁷⁸ Rağıb İsfehani, *Müfredat Ku'rân Kavramları Sözlüğü*, Çeviren ve Notlandıran: Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007, s. 1033.

¹⁷⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları I*, Yeni Boyut Yayınları, 26. Baskı, İstanbul, 2014, c. I, s. 30.

¹⁸⁰ Bakara, 2/171; Mâide, 5/103.

2.2.2. Kur'an'da Faili Etkileyici Güç Olarak Nübüvvet

Toplumlarda meydana gelen değişimin önemli unsurlardan biri değişim failinin belirlenmesidir. Bu anlamda yapı veya aktör sosyal değişimin faileri arasında gösterilmektedir. Ancak son dönemlerde toplumsal değişimde faili yapı-aktörün birlikteliği şeklinde olduğu genel kabul görmüştür.

Toplumsal değişim bir yapının içerisinde gerçekleştiğine göre yapının değişimdeki etkinliğini unutmamak gerekmektedir. Bu anlamda Mekke ve Medine şehirlerinde gerçekleştirilen toplumsal değişimde bu iki şehrin toplumsal yapısı önemlidir. Özellikle Yesrib'in sosyo-politik durumu değişimin gerçekleşmesine için daha uygundur. Değişimin aktörü olarak karizmatik liderliğiyle Peygamber'in (as) liderliği de önemlidir. Ancak burada değişimin yönünü belirleyen şey Kur'an'ın sunduğu bilgi ve inanç ilkeleridir ki zaten bunlar da nübüvvet kurumu ile birlikte değişimin önemli aktörleri olmuşlardır. Resulü ve onun getirdiği bilgileri özlerine dolduranlar ile bu bilgilere ve resule sırt çevirenlerin meydana getirecekleri toplumsal yapı aynı olmayacaktır.

2.2.2.1. Kur'an'da Kâfir İnanç Kimliğinin Nübüvvet Bakışı

Mekkeli müşrikler daha önce ilahi mesajlar ile muhatap olmadıkları için onlardan Kur'an'da "ümmi" olarak bahsedilmiştir. Kelime Kur'an'da; "*kitab ehli olmama*" anlamında kullanılmıştır.¹⁸¹ Ayette geçen "ümmilerden" kasıt "kitabı olmayan müşrik Araplar"dır.¹⁸² Böylece müşriklerin daha önceden nübüvvet ve vahiy ile muhatap olmadıkları anlaşılmaktadır.¹⁸³

Müşrik Araplarda bir vahiy ve kitap inancının olmaması bu alan ile ilgili boşluğun seçkin sınıfın ürettiği bilgilerle doldurulduğunu göstermektedir. Müşrik ileri gelenler kendi bilgilerini topluma vahiy işleviyle sunmuş ve bu bilgiler doğrultusunda oluşturdukları tasavvurlar doğrultusunda bir sosyal yapı meydana getirmişlerdir. Nitekim Kur'an'da, müşriklerin "*insanları sapıttırmak için Lehve'l-hadis - gerçeğe ulaşmaktan alıkoyucu bir bilgi- satın aldıkları*"¹⁸⁴ ifade edilmektedir. Mekkeli seçkinler; ürettikleri bilgi ile inancı, dolayısıyla bunlara dayalı yaşam tarzını kendileri belirlemektedir. Bundan dolayı Resullere en acımasız saldırı sürekli olarak bu yönetici grup tarafından yapılmıştır.¹⁸⁵

¹⁸¹ Âl-i İmrân, 3/20.

¹⁸² Zemahşeri, *El-Keşşaf An Hakaihi Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, s. 165; Taberi, *Camiu'l-Beyan Fi Te'vili'l-Kur'an*, c. V, s. 286.

¹⁸³ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, Çeviren: M. Kürşad Atalar, Pınar Yayınları, İstanbul, 2012, s. 128-129.

¹⁸⁴ Lokman, 31/6.

¹⁸⁵ Hekim Tay, *Mekkî Ayetler Çerçevesinde Mekke'de Sosyal Tabaka Davranışları*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013, s. 53.

Mekkeli seçkinler ilahi mesajlar aracılığı ile haberdar oldukları tevhit inanç ilkesiyle karşılaştıklarında önceki müşrik kavimlerde olduğu gibi bu esas ilk reddedenler olmuşlardır. Mekkeli aristokrat kesimin "*bize başka bir Kur'ân getir*" veya "*onun yerine/ilkeleri yerine başka ilkeler getir/beddil*"¹⁸⁶ diyerek aslında risalete değil gelen mesaja yani Allah ile kul arasındaki her türlü aracıyı, kutsalı yıkıcı bilgiye karşı oldukları görülmektedir.¹⁸⁷ Nitekim onlar elçi aracılığı ile gelen ilkelerin toplumsal yapıyı değiştirmeye yönelik olduğunu bilmektedirler.

Müşriklerin kendilerine gelen vahyi "*şüür*",¹⁸⁸ "*esatiru'l-evvelin*"¹⁸⁹ nitelendirmeleri, Allah resulünün "*kâhin*",¹⁹⁰ "*mecnun olduğu*"¹⁹¹ belirtmeleri ve "*bir beşerin resul olamayacağını*"¹⁹² düşünceleri etmeleri seçkin sınıfın psikolojik halini yansıtmaktadır. Peygamber'e (as) yöneltilen bu eleştiriler bir algı operasyonunun birer parçasıdır. Onlar kendi toplumlarında kâhin ve şairler için uydurdukları bilgi edinme yolunu kullanarak Allah'ın Resulünü de toplum nezdinde bilgi uyduranların sınıfına dâhil etmek istemektedirler. Böylece Resul aracılığı ile meydana getirilmek istenen değişim engellenmeye çalışılmaktadır.

Ehl-i kitab'ın nübüvete bakışıda olumsuz yönde kurdukları sosyal yapının değiştirilmesi karşısındaki bir düşman olarak görülmesinden öteye gidememiştir. Nitekim Yahudi din adamları İsa'dan (as) önce gelen resullere iman etmişlerdir. Onların elçiliklerini onaylamaları bu elçilerin hayatta olmamalarından dolayıdır. Nitekim Yahudi din adamları onların bir hidayet kaynağı olarak bıraktıkları ilahi mesajları tahrif etmişleridir. Yahudiler oluşturdukları sosyal yapıyı değiştirmek için gelen elçinin risaletini ise reddetmektedirler. Onlar İsa'ya (as) kadar gelen süreçteki elçilere iman edelerken, İsa'nın (as) risaletini inkâr etmişlerdir.

Yahudiler'in peygamberlik anlayışına göre elçiler, özel olarak İsrailoğulları için gönderilmişlerdir.¹⁹³ Yahudiler, Allah'ın elçileri için "*nebi, hozêh, roêh, Allah adamı, Allah'ın kulu*" gibi isimler kullanmaktadırlar.¹⁹⁴ Onlara göre Nebi; Tanrı tarafından seçilen ve Allah'ın mesajlarını insanlara ulaştırmakla görevlendirmiş kişilerdir. Bu yüzden peygamberliğine iman ettikleri elçilerin

¹⁸⁶ Yunus, 10/15; İsrâ, 17/73.

¹⁸⁷ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, Çeviren: Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012, s. 204.

¹⁸⁸ Enbiyâ, 21/5.

¹⁸⁹ Nahl, 16/24.

¹⁹⁰ Tûr, 52/29.

¹⁹¹ Hicr, 15/6-7.

¹⁹² Enbiyâ, 21/3; Şuarâ, 26/186.

¹⁹³ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s. 220.

¹⁹⁴ Ömer F. Harman, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, Cilt: IX, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1995.

sözlerinin doğruluğundan asla şüphe duymamaktadırlar.¹⁹⁵ Kendisine Tevrat (Tora) verildiğinden Yahudi nübüvvet anlayışında Musa'nın, ayrıca Allah'ın ilk ahdini gerçekleştirdiği kişi olarak İbrahim'in (as) özel bir yeri vardır.¹⁹⁶

Kitap ehliinden olan Hıristiyanlar da peygamberlerin varlığına iman etmektedirler. Hıristiyanlar, Peygamber ve vahiy inancının varlığına inanıldığı gibi şeraitin değişmezliği ilkesine de inanmaktadırlar.¹⁹⁷ Hıristiyan anlayışına göre İsa hem bir Peygamber hem de Tanrı'nın kendisine hulul ettiği kelimadır.¹⁹⁸ Hıristiyanlıkta Peygamberler gibi Havariler, şairler, tarihçiler de vahiy alırlar.¹⁹⁹

Ehl-i Kitap din adamları Peygamberlerin vefatından sonra kendilerine gelen vahiyleri tahrif ederek oluşturdukları bilgilerle²⁰⁰ inancı, buna bağlı olarak da toplumsal bilinci ve toplumsal yapıyı kendi menfaatlerine hizmet edecek şekilde dizayn etmişlerdir. Ne zaman toplumsal yapıyı olumlu yönde değiştirecek bir elçi gelmiş ise düzenin değişeceğini anlayıp hemen elçiye karşı gelmiş, böylece dünyalık makamlarını korumuşlardır.²⁰¹ Yahudiler kendilerini esaretten kurtaracak bir Kral Mesih beklerlerken, onların bu beklentilerini karşılayamayacağına inandıkları İsa'nın (as) elçi olarak gelmesini kabullenememişler ve O'nun risaletini inkâr etmişlerdir.²⁰²

Ehl-i kitap din adamları, toplumda olumsuz yönde bir değişim gerçekleştirmek için Resuller tarafından kendilerine ulaştırılan ilahi mesajları tahrif etmişlerdir. Oluşturulan yeni bilgiler halk üzerinde etkili olmuş din adamlarının ürettiği bilgiler onlar için kutsal forma dönüşmüştür. Din adamlarının "*rab edinilmesi*"²⁰³ temelinde bu anlayış vardır. Din adamları helalleri haram, haramları helal kılmış böylece rab olarak nitelendirilmişlerdir.²⁰⁴ Razi'ye göre "*rab edinilmesi*" din adamlarının emir ve nehiyelerine itaat edilmesi ile ilgilidir.²⁰⁵ Bu ayet bağlamında, Allah tarafından gönderilen "vahin" tahrif edilerek, din adamları tarafından üretilen bilgiyle toplumsal yapının istendik

¹⁹⁵ Emine Taşdelen, *Yahudilikte Nübüvvet*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2010, s. 12.

¹⁹⁶ Salih Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, s. 29.

¹⁹⁷ Matta, 5/17-18.

¹⁹⁸ Yuhanna, 1/1; Ayrıca bkz: Yavuz, a.g.e., s. 29.

¹⁹⁹ Muhammet Tarakçı, "Hıristiyanlık'ta Vahiy Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı:2, 2003, s. 171-201.

²⁰⁰ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, Çeviren: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 2002, s. 124-125.

²⁰¹ Taberi, *Camiu'l-Beyan Fi Te'vili'l-Kur'an*, c. 2, s. 165; Razi, *Tefsiru'l-Kebir-Mefatihul-Ğayb*, c. 3, s. 150.

²⁰² Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 232.

²⁰³ Tövbe, 9/31.

²⁰⁴ Zemahşeri, *El-Keşşaf An Hakaihi Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, s. 430; Taberi, *Camiu'l-Beyan Fi Te'vili'l-Kur'an*, 2001: c. 11, s. 418.

²⁰⁵ Razi, *Tefsiru'l-Kebir-Mefatihul-Ğayb*, c. 16, s. 78.

yönde değiştirildiğini söyleyebiliriz. Kur'ân, Ehl-i Kitabı ortak bir kelimeye yani Tevhid'e davet ederek "*din adamlarının rab edinilmemesi gerektiğini*"²⁰⁶ vurgulamıştır.

Ehl-i kitap din adamları, Kur'an'da; "*ahbar-ruhban*",²⁰⁷ "*rabbani*"²⁰⁸ gibi isimlerle anılmaktadırlar. Kitap ehli din adamlarının Allah adına konuşan, Allah ile iletişime geçen, Allah ile insanlar arasında aracılık yapan bir konuma çıkarılmaları²⁰⁹ bunlar tarafından topluma sunulan bilgilerin de Allah ile ilişkilendirilmesine, kutsal bir forma bürünüp; yerine getirilmesi gerekli esaslar olarak algılanmasına neden olmuştur. Nitekim din adamlarının asıl amaçları da toplumda bu algının oluşturulmasıdır.

Din adamları kendi yorumlarını kutsal otoriteyle ilişkilendirerek topluma sunmasının iki problemi doğurduğu açıktır. Bunlardan birincisi; mevcut dinin tahrif edilmesi, halkın tasavvurlarını değiştirerek olumsuz sosyal değişim meydana getirmeleri, ikincisi ise tahrif edilmiş dini ortadan kaldırıp hak dini ikame etmek için gelen "nebe"yi inkâr edip toplumun "iman kimliğiyle" olumlu yönde değişimlerine engel olmalarıdır.²¹⁰

Görüldüğü gibi Yahudi ve Hıristiyanlar vahiy kültürüne sahip olup toplumda istedik yönde bir değişim gerçekleştirmek için resuller aracılığıyla gelen ilahi mesajları tahrif etmişlerdir. Yahudi inancında Peygamberlerin çok büyük otoritesi olduğundan dolayı din adamları kendi sözlerini topluma sunarken resullerin karizmatik kişiliklerinden yararlanmışlardır. Yazılı Tora'nınyanı sıra sözlü Tora'nın da olması din adamlarının kendi sözlerini resullere nispet edip topluma sunmalarına olanak sağlamaktadır.

2.2.2.1. Kur'ân'da Faili Olumlu Yönde Etkileyen Güç Olarak Nübüvvet

Allah'ın ilahi elçi gönderdiği toplumlar olumsuz yönde değişim göstermişlerdir. Resulün gelme amacı olumlu yönde toplumsal değişimi gerçekleştirmektir. Bu anlamda Resul toplumsal değişimin en önemli aktörlerinden biridir. Ancak elçilerin sosyal değişimi sağlayabilmeleri için topluma sundukları bilginin kabul edilmesi gerekmektedir. Son elçi olarak gönderilen Peygamber (as) bu anlamda olumlu yönde değişim göstermiş toplumda değişimin önemli aktörlerinden olmuştur. Ancak Peygamber'in (as)

²⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/64.

²⁰⁷ Tövbe, 9/31.

²⁰⁸ Mâide, 5/44, 63; Âl-i İmrân, 3/79.

²⁰⁹ Aydın Mülayimov, "İslam'ın Din Adamlarına Bakışı", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2015) Sayı: 6, s. 212, 217-238.

²¹⁰ İbrahim Hilmi Karlı, "Kur'ân'da Yahudi Din Adamlığı -Yahudi Geleneğiyle Mukayeseli Bir Çalışma", *Mileş ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* c. VII, Sayı 1, 2010, s. 61.

vefatından sonra risalet sadece ontolojik olarak tasdik in ögesi olmuştur. Resulün getirdiği bilgi aracılığıyla oluşturduğu değişim üzerinde durulmamıştır.

Risalet kurumu aynı zamanda Müslümanlar için bir inanç ilkesi lduğundan dolayı inanç esaslarını kendine konu edinen Kelam ilminin de konusudur.²¹¹ Nübüvvet bahsi Kelam kitaplarında "Uluhiyyet" konusundan sonra ele alınmaktadır. Hâlbuki İslam inanç esaslarının temel ilkelerinden ola tevhit ve ahiret inançlarının kabul edilmesi veya reddedilmesi elçiye ve elçi aracılığıyla sunulan bilgilere iman edilip edilmemesi ile ilgilidir. Dolayısıyla nübüvvet konusu aslında bilgi problemi ile ilgilidir. Nitekim nebe ve nübüvvet "bilgi" ve "bilgiyi getiren" ile ilgili iki kavram olarak kullanılmaktadır.

İlk dönem Kelam âlimleri nübüvvet bahsi üzerinde fazlaca durmamışlar, genellikle Resullerin faziletlerinden ve mucize konularından bahsetmişlerdir.²¹² Eşari, "Luma"da nübüvvetten bahsetmezken;²¹³ İbane'de Mutezilenin inkârına karşı "Peygamber'in havuzundan" bahsetmektedir.²¹⁴ Eşari, risaletin ispatı, mucize konularına kısaca değinmekte, ayrıca Peygamber'in; evrenin hudusunu, Allah'ın yaratıcı olduğunu ve Allah'ın sıfatlarını tebliğ ettiğini belirtmektedir.²¹⁵

İlk dönemlerde mütekellim tarafından sınırlı olarak işlenen nübüvvet konusu sonraki dönemlerde Kelam kitaplarında daha fazla yer bulmaya başlamıştır.²¹⁶ Bunun nedeni Berahime ve Sabie gibi Risaleti inkâr eden inanç gruplarına karşı nübüvveti ispat etmektir.²¹⁷

Günümüzü de kapsayacak şekilde, tarihi süreç içerisinde nübüvveti inkâr eden birçok akım ortaya çıkmıştır.²¹⁸ Kelamcıların risalet kurumunu veya Peygamber'in (as) nübüvvetini inkar edenlere karşı deliller sunması elbette ki önemlidir ve bu çaba devam ettirilmelidir. Ancak Kelam ilminin "nübüvvet" konusunu ele alış tarzında "nübüvvet-bilgi-değişim" ilişkisinin, dolayısıyla Kur'an'ın sosyolojik dilinin ihmal edildiği de bir gerçektir. Hâlbuki Allah Kur'an'da, vahiy, Kutsal kitap ve nebi değinilerini var olan olumsuz toplumsal yapının değişimindeki en temel unsur olarak sunmaktadır. Bu anlamda nübüvvet

²¹¹ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid-Açıklamalı Tercüme*, s. 269.

²¹² Faruk Sancar, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Nübüvvet: Fahreddin er-Râzî ve İbnü'l-Arabî Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2010, s. 55.

²¹³ Ali b. İsmail Eş'ari, *Eş'ari Kelâmı -el-Luma' fi'r-Redalâehli'z-Zeyğve'l-Bida Tercümesi*, Çevirenler: Kılıç Aslan Mavil- Hikmet Yağlı Mavil, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 5-7.

²¹⁴ Eşari, *El-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet Eş'ari Akaidi*, s. 106.

²¹⁵ Eşari, *El-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet Eş'ari Akaidi*, s. 123-127.

²¹⁶ Yavuz, İslam Düşüncesinde Nübüvvet, s. 44; Karaağaç, Hilmi, "Çağdaş Dönem Kelâmında Yenilenme Önerileri-Hasan Hanefi Örneği", *International Journal of Social Science*, s. 177.

²¹⁷ Şehristani, *El-Milel ve'n-Nihal*, s. 410; Maturidi, *Kitabu't-Tevhid -Açıklamalı Tercüme-*, 2017, s. 269-321; Galip Türcan, "Kelamda Nübüvvetin İspatı -Nübüvvet Geleneği Bağlamında-", *Dini Araştırmalar*, 2006, Cilt: IX, s. 25, 217-235.

²¹⁸ Recep Önal, "İslam Kelâmında Nübüvvet'in Mahiyeti, Kapsamı ve Gerekliği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2013, c. 2, Sayı: 2, s. 151.

ilahi mesajların kabul veya reddedilmesi etrafında oluşan "inanç kimlikleri" ve bu kimlikler çerçevesinde meydana gelen veya gelmesi gereken olumlu ve olumsuz sosyal değişmelerin gerçekleştirilmesindeki temel aktördür.

Nübüvvet konusunun Kelam ilmi açısından ele alınış tarzı da önemlidir. Nebe, bilgiyle ilgili olmasına rağmen Kelamcılar "bilgi" konusunu "vesail/yardımcı" konular olarak görmüşlerdir.²¹⁹ Bilginin Kelam'ın konusu olmasında ise Felsefenin etkisi vardır²²⁰ ki bu da Siyasi/itikadi fırkaların bilgi konusunu "nebe" bağlamında ele almadıklarını göstermektedir. Nebi aracılığı ile gelen haber; bilgi metodolojisinde sadece bilgi kaynaklarından biri olarak zikredilir.²²¹ Hâlbuki Kur'ân'da toplumların olumlu veya olumsuz yöndeki tavır alışları nebe ve nebi'ye iman veya küfür ile gerçekleşmektedir. Nitekim Müşrikler ve Ehl-i Kitab'ın Resulullah ile ilgili en önemli itiraz noktaları Kur'ân aracılığıyla kendilerine sunulan bilgiye yöneliktir.²²²

Müşrik toplumun en önemli tepkilerinden biri Allah'ın "elçi" göndermesi ile ilgili olmadığı açıktır. Onlara göre öncelikle "*bir beşerden Resul olmamalı*"²²³ veya "*onunla birlikte bir melek indirilmelidir.*"²²⁴ Nitekim Mekkeliler Muhammed'in (as) Resul olarak seçilmesini kabul etmeyip,²²⁵ "*Kur'ân'ın, iki şehirden büyük bir adama indirilmesi gerektiğini*"²²⁶ belirtmişlerdir. Aslında bu ifadeler müşriklerin, nihayetinde bir elçi fikrine karşı olmadıklarını göstermektedir. Onların karşı oldukları husus Resul'ün getirdiği mesajların içeriğiyle ilgilidir. Müşrikler Allah'ın elçisine yönelik olarak yaptıkları: "*Bize bundan başka bir Kur'ân getir veya O'nu başkasıyla değiştir*"²²⁷ çağrı bu durumu doğrulamaktadır.

Kur'ân'da Risalet ve bilgi, tasdik edilmesi durumunda tevhidi yönde bir değişim gösterilmesinin, reddedilmesi durumunda ise mevcut şirk düzeninin devam ettirilmesi bağlamında ele alınmaktadır.²²⁸ Kur'ân'ın sunduğu bir bilgiyi kabul etmek veya reddetmek ontolojik anlamda Allah'ın ve risaletin mümkünlüğünün değil, bir yaşam tarzını kabul etmek veya reddetmek anlamına

²¹⁹ Mevlüt Özler, "Kelam Tarihi", *Kelam El Kitabı*, Editör: Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 23.

²²⁰ Fazlurrahman, *İslam*, Çevirenler: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993, s. 135.

²²¹ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 8.

²²² Yunus, 10/15; Mâide, 5/70.

²²³ İsrâ, 17/94.

²²⁴ Furkan, 25/7.

²²⁵ Sâd, 38/8.

²²⁶ Zuhruf, 43/31.

²²⁷ Yunus, 10/15.

²²⁸ En'âm, 6/19; Âl-i İmrân, 3/64.

gelmektedir. Çünkü Allah toplumsal değişime müşrik toplumun bilgi sistematiğinde değişim yaparak başlamaktadır.²²⁹

Kur'ân'ın insanı karanlıktan aydınlığa, dalaletten hidayete erdirici bilgileri içermesi onu en önemli doğru bilgi edinme kaynağı olarak karşımıza çıkarmaktadır. Nitekim bu bilgi kaynağının temel amacı; insanları doğru yola iletmek, sunduğu bilgilere iman edip salih amel işleyen toplumlarda olumlu yönde bir değişim meydana getirmek ve bu toplum mensuplarını cennete ulaştırmaktır.²³⁰ Görülmektedir ki doğru yola girmek Kur'ân'a iman etmek ile eşdeğer görülmektedir. Çünkü Allah Resul-bilgi aracılığıyla toplumsal yapının "Allah tasavvurundan" başlayarak hemen her alanına dokunan yeni yaşam biçimi sunmaktadır.

Günümüzde ise İlahi bilginin değiştirici, dönüştürücü etkinliğini İslam toplumu üzerinde gerçekleştirilememesi nedenlerinden birisi Nübüvvet/Risalet gibi İlahi bilginin taşıyıcıları ile bu bilginin yer aldığı Kutsal kitabın genellikle iki inanç ögesi olarak sadece ontolojik tarza ele alınması, bunların varlığına inanmanın mümin bir kul için yeterli görülmesidir. Nitekim Kelamcılar "Kitaplara İman" bahsinde genel olarak Allah'ın kelamının kadim veya hadis olması konusunu ele almışlardır. Kelam ilminin Nübüvvet ve Kitap konularını, ilahi bilginin gönderiliş amacı bağlamında da ele almaları gerekmektedir.

Sonuç

Sosyolojinin önemli konularından olan değişim Kur'an'ın da merkezi konularındandır. Nitekim Kur'an muhatap kitle üzerinde bir değişim gerçekleştirmek için gönderilmiştir. Kur'an'ın meydana getirmek istediği değişim tüm insanlığa yöneliktir. Çünkü Allah tarafından hidayet kaynağı olarak gönderilen ilahi mesajların sadece belirli bir zaman veya mekânda var olanların kurtuluşları için ilkeler sunması doğru bir anlayış değildir. Kur'an'ın mesajının dolayısıyla da meydana getirmek istediği değişimi orta boy değişim kuramları içerisinde değerlendirilebilecek olan belirli bir ulusal sınırlar içerisine sıkıştırmak doğru bir anlayışı yansıtmamaktadır.

Allah tarafından gönderilen bütün elçilerin muhatap sosyal yapı tarafından büyük bir karşı koyuşla karşılaşmaları göstermektedir ki sosyal yapı toplumların değişiminde önemli bir etkene sahiptir. Ancak toplumda meydana gelecek değişime karşı koyan yapılar genellikle akıl etme yetisinden uzaklaşıp körü körüne bir taklit içerisinde olanlardır. Teekkül, tefekkür, tezekkür ve tedebbür yetilerini kaybetmiş yapılar ile duyu organları aracılığıyla

²²⁹ Hüseyin Atay, "Dinde Reform", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXIII, Sayı: 1, Ankara, 2002, s. 1-26.

²³⁰ İsrâ, 17/9.

ulaşabilecekleri gerçeklikleri "atalarını takip etme" inancına kurban eden toplumlar değişim için yapılan çağrılara kör ve sağır kesilmişlerdir. Bu anlamda toplumsal yapı değişim de önemli bir aktör konumunda olmuştur.

Allah tarafında ilahi mesajların taşıyıcıları olan elçiler toplumsal değişimde etkin rol oynayarak aktörün etkinliğini ön plana çıkarmışlardır. Nitekim Kur'an toplumların değişimlerini kendi özlerinde olanı değiştirme ile ilişkişlendirerek (Ra'd, 13/11) bizzat toplumun kendisini değişimin önemli bir aktörü olarak zikretmektedir. Bu anlamda toplumu oluşturan insan Kur'an'da özgür irade sahibi ve akıl edebilen bir varlık olarak değişim aktörü olarak gösterilir. Ancak birey veya toplumları olumlu veya olumsuz yönde değişime yönlendirecek güçlerden en önemlisi bilgi kaynaklığı olarak kabul edilen kişiler ve bizzat kabul edilen bilginin kendisidir. Atalarını bilgi üretici, onlara dayanan bilgiyi ise değerli-anlamalı bulanlar toplumlar Kur'an tarafından olumsuz toplumsal değişimin aktörü konumundadırlar. Ancak Resulü ve onun aracılığıyla gelen bilgi ile özlerini değiştirenler ise olumlu yönde seyredecek değişimin aktörleri olmaktadır.

Kaynakça

- Abdulhamid, İrfan, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akâid Esasları*, Tercüme: M. Sâim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul, 1994.
- Kâdi, Abdulcabbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş Temel İlkesi*, Çeviri: İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 14, İstanbul, 2013.
- Apalı, Yasemin, "Bilgi sosyolojisi Açısından Din ve Zihniyet", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 5(2015) s. 189- 213.
- Aslan, Abdülğaffar, "Kelâm'da İlhamın Bilgi Değeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2008/1, Sayı: 20.
- Atay, Hüseyin, *İslam'ın İnanç Esasları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No:194, Ankara, 1992
- , "Kur'ân'da Bilgi Teorisi", *AÜİFD*, Cilt: XVI, Yıl: 1968.
- , "Dinde Reform", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 43, Sayı: 1, Ankara, 2002, s. 1-26.
- Aydın, Mustafa, *Değişim Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2015.
- Bilgi Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2013.
- Ayer, Alfred Jules, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çeviren: Vehbi Hacıkadiroğlu, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.
- Bakıllani, Ebubekir Muhammed b. Et-Tayyib b., *Kitabu't-Temhid*, Mektebetu'ş-Şargiyye, Beyrut, 1957.
- Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, Çeviren: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 2002.

- Coşkun, İsmail, "Modernleşme Kuramı Üzerine", *Sosyoloji Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 1, İstanbul, 1989.
- Çınar, Mahmut, "Ehl-i Sünnet Kelâmının Kurucu Akli İmam Mâtürîdî ve Kelâm Sistemi", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, s. 20-21.
- "Mutekaddimûn Dönemi Kelâm Âlimlerine Göre Bilgi, Kaynakları ve Bunlar Arasındaki İrtibatın Keyfiyeti", *Bilimname*, XXI, 2011/2, s. 7-32.
- Çelik, Celaleddin, *Kur'ân'da Toplumsal Değişim*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Dede, Münir, *Felsefe Dersleri*, Denge Yayınları, İstanbul, 1996.
- Doğan, Hüseyin, "Eş'arî Kelâmcılarından 'Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Epistemolojisi (Eleştirel Bir Çözümleme)", *Usûl*, 10 (2008/2), s. 181-200.
- Doğan, İsmail, *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Pegem Akademi, Ankara, 2012.
- Düzgün, Şaban Ali, *Sosyal Teoloji İnsanın Yeryüzü Serüveni*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2012.
- El-Askeri, Ebû Hilal, *Arab Dili'nde ve Kur'ân'da Farklar Sözlüğü*, Tercüme: Veysel Akdoğan, İşaret Yayınları, İstanbul, 2009.
- El-Bağdadi, Abdulkahir b.Tahir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Fırak ve beyanu'l-Fırkatî'l-Naciyeti*, Daru'l-Afaki'l-Cediydeti, Beyrut, 1977.
- El-Ferahindi, Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-AynMuretteben Ala Hurufi'l-Mu'cem*, Tahkik: Abdu'l-Hamid Hendavi, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, Lübnan, 2003.
- El-Halebi, Ahmed b. Yusuf b. Abduddaim Semin, *Umdetü'l-Huffaz fi Tefsiri Eşrefi'lElfaz*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- El-İsfehani, Rağıb, *El-MufredatFi'l-Ğaribi'l-Kur'ân*, Daru'l-Ma'refah, Beyrut, Lübnan, Tarihsiz.
- Mufredat Ku'rân Kavramları Sözlüğü*, Çeviren ve Notlandıran: Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Çelik-Şura Yayınları, İstanbul, 1993.
- En-Nesefi, Ebu'l-Muin Meymun b. Muhammed, *Bahru'l-Kelam*, Tahkik: Veliyu'd-Din Muhammed Salih Farfur, MektebetuDaru'l-Ferfur, Dimeşk, 2000.
- Tabsıratu'l-Edille Fi Usûli'd-Dîn*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Hazırlayan: Hüseyin Atay, Ankara, 1993.
- Erkal, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplum Bilimi)*, Der Yayınları, İstanbul, 1993.
- Erkal, Mustafa, Burhan Baloğlu, Filiz Baloğlu, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yayınları, İstanbul, 1997.
- Es-Sabuni, Nureddin, *Mâtürîdiyye Akaidi*, Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*, Çev: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1996.
- Eş'ari, Ali b. İsmail, *Eş'ari Kelamı –el-Luma' fi'r-Redalâehli'z-Zeyğve'l-Bida Tercümesi*, Çevirenler: Kılıç Aslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016.

- El-İbane ve Usûlü Ehlî's-Sünnet Eş'ariAkâidi*, Tercüme: Ramazan Biçer, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2010.
- Eş-Şehristani, Ebu Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Tahkik: Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faur, Beyrut/Lübnan, 1998.
- Et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Camîu'l-Beyan Fi Te'vili'l-Kur'ân*, Tahkik: Abdullah b. Abdu'l-Muhsin At-Turki, Daru'l-Hicr, Kahire, 2001.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, Çeviren: Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2012.
- İslam*, Çevirenler: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993.
- Gölcük, Şerafeddin, -Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya, 1996.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Güven, Sami, *Toplumbilim*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 1999.
- Harman, Ömer F., "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İslâm Tetkikleri Dergisi, Cilt: IX, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1995.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*, Çeviren: M. Kürşad Atalar, Pınar Yayınları, İstanbul, 2012.
- İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Tahkik: Komisyon, Mektebetu'l-Evladi ŞeyhuLi't-Turasi, Japonya/El-Yabani, 2000.
- Karaağaç, Hilmi, "Çağdaş Dönem Kelâm'ında Yenilenme Önerileri-Hasan Hanefi Örneği", *International Journal of Social Science*, Number: 48, 2016, s. 165-181.
- Karslı, İbrahim Hilmi, "Kur'ân'da Yahudi Din Adamlığı -Yahudi Geleneğiyle Mukayeseli Bir Çalışma", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, cilt: 7, 2010.
- Kızılçelik, Sezgin, *Sosyoloji Teorileri*, Yunus Emre Grafik ve Tasarım Yayıncılık, Konya, 1994.
- Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2002.
- Korkmazgöz, Rıza, *Kur'ân'da Tarih Algısı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.
- Kurt, Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, Dora Basım Yayın, Bursa, 2011.
- Külcü, Özgür, "Kuramsal Bilginin Oluşumu ve Toplumsal Bilgiye Dönüşümünde Epistemoloji Bilgi Hizmetleri İlişkisi I", *Türk Kütüphaneciliği* 14, 4 (2000), s. 386-411.
- Marx, Karl-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Çeviren: Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- Kapital Ekonomi Politîğin Eleştirisi*, Çeviren: Mehmet Selik-Nail Atılğan, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- Maturidi, Ebu Mansur, *Te'vil'atu'l-Kur'ân*, Daru'l-Mizan, İstanbul, 2005.

- Kitabu't-Tevhid -Açıklamalı Tercüme-*, Tercüme: Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara, 2017.
- Kitabu't-Tevhid*, Tahkik: Fethullah Huleyf, Daru'l-Camiatu'l-Mısıriyye, İskenderiyye, Trs.
- Mert, Muhit, "Kelamcıların Bilgi Tanımları Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *AÜİFD*, Cilt XLIV (2003), s. 41-67.
- Mülayimov, Aydın, "İslam'ın Din Adamlarına Bakışı", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2015) Sayı: 6, s. 217-238.
- Nesefi, Ömer, *İslam İnancının Temelleri Akaid*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Okumuş, Ejder, *Toplumsal Değişim ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2012.
- Önal, Recep, "İslam Kelamı'nda Nübüvvet'in Mahiyeti, Kapsamı ve Gerekliliği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2013, Cilt: 2, Sayı: 2.
- Özler, Mevlüt, "*Kelam Tarihi*", Kelam El Kitabı, Editör: Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- Öztürk, Mustafa, "Kur'an'ın Tarihsel Bir Hitap Oluş Keyfiyeti", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 1, Sayı 2, Güz 2006 (59-77).
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları I*, Yeni Boyut Yayınları, 26. Baskı, İstanbul, 2014.
- Parsons, T.-R. F. Bales ve E. A. Shils, "Working Papers in the Theory of Action", *TheFreePress, Glencoe*, 3, 1953.
- Razi, Fahrur, *Tefsiru'l-Kebir-Mefatihü'l-Ğayb*, -Daru'l-Fikir, Beyrut/Lübnan, 1981.
- Kelam'a Giriş (el-Muhassal)*, Çeviren: Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, Trs.
- Rıza, Muhammed Reşid, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim El-Meşhuru bi-tefsiri'l-Menar*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut/Lübnan, 1999.
- Ritzer, George, *Sosyoloji Kuramları*, Çeviren: Himmet Hülür, De ki Sosyoloji Basım Yayın, Ankara, 2013.
- Sönmez, Veysel, "Pozitivizm (Olguculuk)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, 2010, 3(3), s.161-163.
- Sancar, Faruk, *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Nübüvvet: Fahreddin er-Râzî ve İbnü'l-Arabî Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2010.
- Subaşı, Necdet, *Din Sosyolojisi*, Dem Yayınları, İstanbul, 2014.
- Sunar, Lütfi, *Değişim Sosyolojisi Kavramlar, Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Nobel Yayınları, Ankara, 2018.
- Şeriati, Ali, *İnsanın Dört Zindanı*, Çeviren: Hüseyin Hatemi, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997.
- Taftazâni, Sadettin, *Şerhu'l-Mekasid*, Alemu'l-Kutub, Beyrut, 1998.